

5. Η συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο.

Στα περισσότερα συγγράμματα μεθοδολογικού περιεχομένου, η συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο παρουσιάζονται σε διαφορετικά κεφάλαια έτσι ώστε να τονίζονται οι διαφορές τους: διαφορετικές ομάδες-στόχοι, διαφορετικές προσεγγίσεις των συμμετεχόντων, διαφορετικοί ερευνητικοί στόχοι και τέλος, διαφορετικές αναλύσεις των λεχθέντων. Δεν θα μπορούσαμε παρά να δικαιώσουμε αυτή την άποψη κυρίως από την σκοπιά του ερευνητή που αναζητά³⁴ πρακτικές πληροφορίες σχετικά με την διαδικασία εφαρμογής τους έτσι ώστε να επιτύχει ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα.

Εντούτοις, όσον αφορά και τις δύο προσεγγίσεις η ιδέα είναι ακριβώς η ίδια και συνοψίζεται στο «...ο καλύτερος τρόπος για να μάθεις κάτι από κάποιον είναι να τον ρωτήσεις...». Έτσι, και χωρίς πολλές περιστροφές, ο ερευνητής «ρωτά³⁵» τον συμμετέχοντα με σκοπό να του επιτρέψει να αποδώσει όσο μπορεί πιστότερα τον εαυτό του σε σχέση με το αντικείμενο της έρευνας: πρέπει ο συμμετέχων να έχει την δυνατότητα της ελεύθερης και αυθόρμητης³⁶ έκφρασης έτσι ώστε να δώσει την γνώμη του, τα πιστεύω του και τις προθέσεις του απρόσκοπτα δηλαδή σαν να μην υπήρχε ερευνητής και όλα αυτά να μην είχαν σχέση με κάποια έρευνα...

5.1. Ο ακρογωνιαίος λίθος: η τέχνη των ερωτήσεων

Η ερώτηση είναι το εναρκτήριο λάκτισμα για μια συζήτηση που δεν γίνεται μόνον για την ευχαρίστηση άρα έχει κάποιο σκοπό. Αρχικά τουλάχιστον, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι δεν χρειάζονται καν οι ερωτήσεις: τι χειρότερο ως προς την καταστρατήγηση της αυθορμητικότητας του συμμετέχοντα από την διατύπωση ερωτήσεων που είτε το θέλουμε είτε όχι κατευθύνει και επικεντρώνει την σκέψη του. Στην καθημερινή ζωή, η πιο απλή κατάσταση είναι ένας άνθρωπος να ακούει και ένας άλλος να μιλά για κάποιο θέμα... Οι Powney & Watts (1987) έδειξαν ότι αυτή η υπερ-απλουστευτική άποψη είναι μάλλον απογοητευτική δεδομένης της τάσης του συμμετέχοντα να διαχέει τον λόγο του σε πολλά θέματα που δεν είναι και τόσο ενδιαφέροντα για τον ερευνητή. Αναγκαστικά λοιπόν η ερώτηση³⁷ θα είναι κατευθυντική και ο συμμετέχων θα μας δώσει τις απόψεις του για το θέμα που μας ενδιαφέρει: πρέπει λοιπόν να κάνουμε ερωτήσεις κάποιας μορφής.

Για πολλούς νεότευκτους μελετητές η ικανότητα της διαμόρφωσης σωστών ερωτήσεων ανήκει στο χώρο του «ερευνητικού χαρίσματος». Αν και αυτή η άποψη αμφισβητείται έντονα από οποιοδήποτε βιβλίο μεθοδολογίας, το οποίο εξ ορισμού επιδιώκει να αποδείξει το αντίθετο, είναι ίσως ένα από τα πιο βαθιά ριζωμένα «πιστεύω» στην ψυχολογική έρευνα. Έτσι, ο ερευνητής είτε έχει κάποιο χάρισμα και μπορεί να κάνει τις κατάλληλες ερωτήσεις όταν πρέπει είτε δεν έχει αυτό το χάρισμα και πρέπει να κάνει κάτι άλλο όπως... να διαβάσει τα ανάλογα βιβλία. Αν δε διαβάσει τα ανάλογα βιβλία, κανείς δεν εγγυάται ότι θα αποκτήσει αυτό το χάρισμα, απλώς θα μπορεί να στέκεται αξιοπρεπώς δίπλα σ'αυτούς που έχουν το μαγικό ραβδί: αυτή είναι η κύρια ιδιότητα του χαρίσματος άλλωστε.

5.2.1. Οι ερωτήσεις I: τύποι ερωτήσεων

Τυπικά ξεχωρίζουμε τρεις τύπους ερωτήσεων: τις κλειστές ερωτήσεις, τις ανοιχτές ερωτήσεις και τις κλίμακες μέτρησης. Οι κλειστές ερωτήσεις (ή ερωτήσεις κλειστής επιλογής) καλεί το συμμετέχοντα να επιλέξει ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες επιλογές που του ταιριάζουν καλύτερα. Οι ανοιχτές ερωτήσεις είναι αυτές όπου ο συμμετέχων μπορεί να εκφράσει ελεύθερα την γνώμη του χρησιμοποιώντας τον φυσικό λόγο (είτε γραπτά είτε προφορικά). Οι ερωτήσεις που αφορούν κλίμακες μέτρησης είναι μια ειδική κατηγορία παρ'όλο που κάποιοι μελετητές θα τις ενσωμάτωναν στην πρώτη. Ο λόγος που γίνεται αυτός ο διαχωρισμός είναι ότι οι ερωτήσεις

³⁴ Πολλές φορές μάταια...

³⁵ Με ήπιο τρόπο... Ευτυχώς!

³⁶ Οι ομοιότητες με τις μεθόδους συλλογής που παρουσιάστηκαν νωρίτερα δεν σταματούν εδώ. Απλώς, η «αυθορμητικότητα» είναι ένα από τα κύρια ζητούμενα κάθε ερευνητικής προσέγγισης που θέλει να σέβεται τον εαυτό της... Και όλοι καταλαβαίνουμε τους λόγους.

³⁷ Ειδικά η ερευνητική συνέντευξη.

κλιμάκων έχουν μερικά επιπλέον χαρακτηριστικά ενώ προτιμώνται ιδιαίτερα λόγω της εύκολης κωδικοποίησής τους.

5.2.1.1. Οι κλειστές ερωτήσεις.

Αυτός ο τύπος ερωτήσεων χρησιμοποιείται κυρίως για τα δημογραφικά αλλά οι δεν περιορίζεται εκεί. Ως δημογραφικά εννοούμε ένα σύνολο από ερωτήσεις που αφορούν προσωπικά στοιχεία του συμμετέχοντα: το φύλο του, την ηλικία του, την κοινωνικο-οικονομική του κατάσταση, την οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα του κτλ. Είναι σαφές ότι αυτές οι μεταβλητές αποτελούν βασική πληροφορία ως προς μελλοντικές κατηγοριοποιήσεις. Σε αυτόν τον τύπο ερωτήσεων, ο συμμετέχων πρέπει να επιλέξει μια απάντηση από αυτές που του προσφέρονται: γι' αυτό τον λόγο πρέπει οι απαντήσεις που προσφέρονται να είναι εξαντλητικές και αμοιβαία αποκλειόμενες ή μια από την άλλη.

5.2.1.2. Οι ανοιχτές ερωτήσεις.

Οι ανοιχτές ερωτήσεις είναι οι ερωτήσεις που δεν περιέχουν επιλογές για να διαλέξει ο συμμετέχων. Αντίθετα, ο συμμετέχων πρέπει να γράψει ή να πει μόνος του ότι νομίζει καλύτερο σε ελεύθερο λόγο. Στις ανοιχτές ερωτήσεις ο συμμετέχων έχει το μέγιστο της ελευθερίας όμως, ειδικά στο γραπτό λόγο, για λόγους καθαρά τυπικούς είθισται να βάζουμε κάποιο όριο (κυρίως χώρου) στην ανάπτυξη της σκέψης του: συνήθως οριοθετούμε τον χώρο απάντησης από μια έως δέκα γραμμές. Έτσι ο συμμετέχων γνωρίζει από την αρχή πόσο μπορεί να επεκταθεί. Οι ανοιχτές ερωτήσεις αποφεύγονται λόγω της δύσκολης κωδικοποίησής τους: ουσιαστικά πρόκειται για μια θεματική ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποιείται σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των απαντήσεων και εφαρμόζεται στο σώμα των δεδομένων.

Κάποια άλλη χρήση της ανοικτής ερώτησης, λιγότερο γνωστή, είναι η τοποθέτηση της σε ορισμένο σημείο του ερωτηματολόγιου για να «ξεκουραστούν» οι συμμετέχοντες: είναι προφανές όταν έχουμε πολλές ερωτήσεις είτε κλειστές είτε κλίμακες, οι συμμετέχοντες να κουράζονται και να αισθάνονται «παγιδευμένοι» στην λογική της έτοιμης απάντησης. Σε τέτοιες καταστάσεις, τοποθετούμε μια εύκολη και, εάν είναι δυνατόν, ευχάριστη ανοικτή ερώτηση για να αναζωπυρώσουμε το ενδιαφέρον τους: για παράδειγμα, «ποιά ποδοσφαιρική ομάδα υποστηρίζεις; Με ποιο τρόπο;» (για μαθητές Λυκείου). Βέβαια, ούτε κωδικοποιούμε ούτε καταγράφουμε τις απαντήσεις των συμμετεχόντων...

5.2.1.3. Οι κλίμακες. Οι κλίμακες χρησιμοποιούνται ευρέως στην ψυχολογία ως όπως ένα στόχο: *την καταγραφή όπως προσωπικής τοποθέτησης των συμμετεχόντων.* Στην κοινωνική ψυχολογία ειδικότερα, πρόκειται για *δομημένα σύνολα από ερωτήσεις που αποσκοπούν να πληροφορήσουν τον ερευνητή σχετικά με το τι πιστεύουν ή τι αισθάνονται οι συμμετέχοντες για ένα ορισμένο θέμα.* Έτσι, οι κλίμακες χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο σε μεγάλους τομείς έρευνας όπως η μέτρηση στάσεων, τα ψυχολογικά τεστ κτλ.

5.2.2. Οι ερωτήσεις II: χρήση των διαφόρων τύπων ερωτήσεων

Σε κανονικές συνθήκες, μια ερώτηση μπορεί να διαμορφωθεί ανεξάρτητα από τον τρόπο απάντησης της... Αυτό σημαίνει ότι, τελικά, μπορούμε να διατυπώσουμε την ίδια ερώτηση με διαφορετικούς τρόπους απάντησης και να επιχειρηματολογούμε σε σχέση με αυτούς τους διαφορετικούς τρόπους: αυτός είναι πιο «ξεκάθαρος», ο άλλος πιο «ακριβής» ή, ακόμα ένας άλλος, είναι πιο «αυθόρμητος»... Ακολουθεί ένα παράδειγμα με την ίδια ερώτηση αλλά με διαφορετικούς τρόπους απάντησης:

- 1. Τι κάνει συνήθως ο δάσκαλος όταν ένα παιδί κάνει κάτι άσχημο;
- Διαλέξτε μια απάντηση.
- Το δέρνει
- Του κάνει παρατήρηση

- Ειδοποιεί τους γονείς
- Φωνάζει
- Όλα τα παραπάνω
-
- 2. Τι κάνει συνήθως ο δάσκαλος όταν ένα παιδί κάνει κάτι άσχημο;
- Διαλέξτε τρεις απαντήσεις.
- Το δέρνει
- Του κάνει παρατήρηση
- Ειδοποιεί τους γονείς
- Φωνάζει
- Όλα τα παραπάνω
-
- 3. Τι κάνει ο δάσκαλος όταν ένα παιδί κάνει κάτι άσχημο;
- Το δέρνει
- Ποτέ 1 2 3 4 5 6 7 Πάντοτε
- Του κάνει παρατήρηση
- Ποτέ 1 2 3 4 5 6 7 Πάντοτε
- Ειδοποιεί τους γονείς
- Ποτέ 1 2 3 4 5 6 7 Πάντοτε
- Φωνάζει
- Ποτέ 1 2 3 4 5 6 7 Πάντοτε
-

Από την αρχή ξεκαθαρίζουμε ότι σε τέτοια επιχειρήματα, δεν υπάρχουν λύσεις: είναι στο χέρι του ερευνητή να χρησιμοποιήσει τον ένα ή τον άλλο τρόπο απάντησης αρκεί να μην επιλέγει με βάση μη αποδεκτά κριτήρια. Ποια μπορεί να είναι αυτά; Ας απαριθμήσουμε μερικά: 1. Η προηγούμενη εμπειρία. Πρόκειται για τον ερευνητή που χρησιμοποιεί ένα συγκεκριμένο τρόπο απάντησης διότι μόνον αυτόν χειρίζεται καλά και πιστεύει ότι εάν διαλέξει κάτι άλλο θα πέσει σε σφάλματα: μάλλον είναι αλήθεια αλλά αν δεν κάνει και κάτι άλλο κινδυνεύει να τυποποιηθεί σε τέτοιο σημείο ώστε να «επιλέγει» ερευνητικό θέμα με βάση την μεθοδολογική εμπειρία του... 2. Η κούραση της αποκωδικοποίησης. Εδώ ανήκει ο ερευνητής που «ζυγίζει» τους διάφορους τύπους ερωτήσεων με βάση την δική του ευκολία και όχι με την ευκολία του συμμετέχοντα ή τους στόχους της έρευνας: δεν είναι αναγκαστικά κακό να ψάξουμε για να βρούμε έναν καλό συμβιβασμό αλλά η δική μας κούραση δεν πρέπει να μετρά παρά εάν ικανοποιηθούν όλα τα άλλα... 3. Η διαθεσιμότητα του ερευνητή. Σε έρευνες «πανεπιστημιακού» τύπου, ο ερευνητής πρέπει να διαθέσει τον ανάλογο χρόνο και, αρκετές φορές, χρήμα. Δεδομένου ότι σε τέτοιου είδους έρευνες δεν ζητούνται κριτήρια τύπου δημοσκοπήσεων αλλά ευρηματικότητα και πρωτοτυπία, ο ερευνητής δεν πρέπει να θέτει στον εαυτό του τέτοιου είδους περιορισμούς. 4. Η στατιστική ανάλυση. Ίσως, το πιο «ύπουλο» κριτήριο: η ανάλυση των αποτελεσμάτων μετατρέπεται σε μεθοδολογία και λειτουργεί ως απόλυτος περιοριστικός παράγοντας στην επιλογή ερωτήσεων. Οι αγγλοσάξονες μελετητές έχουν μια συγκεκριμένη έκφραση: law of instrument. Το εργαλείο γίνεται νόμος και έτσι, καθορίζει τα πάντα.

5.2.3. Οι ερωτήσεις III: οι κλίμακες.

Οι κλίμακες αξίζουν ιδιαίτερη μνεία διότι η χρήση τους στην ψυχολογία είναι εξαιρετικά ευρεία: δοκιμασίες ικανοτήτων, μέτρηση απόψεων και στάσεων ή, ακόμα, κλινικές παρατηρήσεις. Ειδικότερα στην κοινωνική ψυχολογία, η μέτρηση στάσεων και η αλλαγή των στάσεων είναι ίσως το πιο διαδεδομένο ερευνητικό θέμα. Η θεωρητική ανάλυση της αλλαγής στάσεων δεν εμπίπτει στους στόχους αυτού του κεφαλαίου (βλέπε αντίστοιχο κεφάλαιο), εντούτοις είναι γενικά

παραδεκτό ότι μια κοινωνική στάση δεν μπορεί να μετρηθεί από μόνο μια ερώτηση: σχεδόν πάντα εννοείται ότι μια στάση είναι ένας γενικός δείκτης που εμπεριέχει πολλές ενδείξεις. Ως ενδείξεις εννοούμε τις ερωτήσεις όπου αν και η κάθε μια είναι σχετική με τον δείκτη, καμία όμως δεν είναι επαρκής από μόνη της. Σε αυτή την κατεύθυνση έχουν αναπτυχθεί διάφορα είδη κλιμάκων εκ των οποίων τα πιο δημοφιλή θα αναφέρουμε:

Οι προσθετικές κλίμακες (τύπου Likert). Είναι ίσως η πιο ευρέως χρησιμοποιούμενη κλίμακα ενώ χαρακτηρίζονται σαν οι πιο εύκολες για τους συμμετέχοντες ίσως διότι κυκλοφόρησαν σε πολλά περιοδικά επικαιρότητας και οι άνθρωποι έχουν αποκτήσει κάποια οικειότητα με την ενασχόληση μαζί τους³⁸. Εισήχθησαν από τον Likert (1932) και έτσι πήραν το όνομα του. Τα βασικά σημεία για την κατασκευή μιας προσθετικής κλίμακας είναι τα εξής: 1. *Συλλογή πολλών ενδείξεων που σχετίζονται με την συγκεκριμένη στάση.* Σε αυτήν την αρχική φάση, μπορούμε να πάρουμε ενδείξεις είτε από άλλους συγγραφείς είτε να επινοήσουμε από μόνοι μας. 2. *Επιλογή τρόπου απάντησης.* Συνήθως πρόκειται για ποσοτική πενταβάθμια ή επταβάθμια κλίμακα συμφωνίας. Στην συνέχεια, η κλίμακα θα κωδικοποιηθεί με αριθμούς από το 1 έως το 5 ή το 7. 3. *Συμπλήρωση του ερωτηματολογίου ενδείξεων από ένα ικανό δείγμα.* Οι ενδείξεις πρέπει να μπουν σε τυχαία σειρά και να ανακατευθούν αυτές που είναι θετικά προσκείμενες με την στάση με αυτές που είναι αρνητικά προσκείμενες. 4. *Υπολογισμός ενός δείκτη για κάθε συμμετέχοντα.* Ακολουθεί ο υπολογισμός για κάθε συμμετέχοντα του αθροίσματος των απαντήσεων του αντιστρέφοντας τις ερωτήσεις που πρόσκεινται αρνητικά στη στάση: έτσι, θα έχουμε έναν αριθμό για κάθε συμμετέχοντα που όσο μεγαλώνει θα σημαίνει μεγαλύτερη συμφωνία με αυτή τη στάση. Στην συνέχεια κατατάσσουμε τους συμμετέχοντες σε αύξουσα σειρά ανάλογα με αυτόν τον δείκτη. 5. *Τελική επιλογή ενδείξεων.* Κάθε ένδειξη υποβάλλεται σε μέτρηση της διαφοροποιητικής δύναμης της³⁹: το κριτήριο είναι πόσο διαφοροποιεί η συγκεκριμένη ένδειξη το άνω τεταρτημόριο (25%) από το κάτω (25%). Στο τέλος, κρατάμε τις πιο διαφοροποιητικές ενδείξεις και εγκαταλείπουμε τις υπόλοιπες. Επίσης, μπορούμε να βασιστούμε σε συνάφειες ένδειξης-δείκτη όπου κρατούμε τις ενδείξεις με τις υψηλότερες θετικές συνάφειες ή να χρησιμοποιήσουμε την ανάλυση αξιοπιστίας⁴⁰.

Οι κλίμακες ίσων διαστημάτων (τύπου Thurstone). Σε αυτήν την κλίμακα, δεν προσπαθούμε απλώς να βρούμε τις πιο διαφοροποιητικές ενδείξεις αλλά και να «σταθμίσουμε» την κάθε ένδειξη ανάλογα με το πόσο θετικά ή αρνητικά πρόσκειται στην στάση. Έτσι, στην προηγούμενη κλίμακα θεωρούμε ότι όλες οι ενδείξεις είναι ή αρνητικές ή θετικές ως προς την στάση ενώ, εδώ, έχουμε διαβάθμιση αυτής της ιδιότητας. Αυτές οι κλίμακες επινοήθηκαν από τους Thurstone & Chave (1929). Τα βασικά στάδια προετοιμασίας αυτού του τύπου κλίμακας είναι τα εξής: 1. *Συλλογή πολλών ενδείξεων που σχετίζονται με την συγκεκριμένη στάση.* Είναι το ίδιο στάδιο με την παραπάνω παράγραφο αλλά επιμένουμε στο να βρούμε κάποιες πολύ θετικά ή αρνητικά ακραίες ενδείξεις. 2. *Διαβάθμιση των ενδείξεων από ικανό αριθμό κριτών.* Εδώ, πρέπει να βρούμε 50-100 συμμετέχοντες που θα δεχθούν να βαθμολογήσουν την κάθε ένδειξη σε μια κλίμακα από το 1 έως το 11 (1=απολύτως αρνητική ως προς την στάση → 11=απολύτως θετική ως προς τη στάση). Προσοχή, οι κριτές δεν βαθμολογούν σε σχέση με την συμφωνία τους ως προς τη στάση αλλά την συμφωνία της ένδειξης ως προς τη στάση! Πρόκειται για το πιο επίπονο στάδιο διότι από την μια πλευρά, προϋποθέτει την διαθεσιμότητα των συμμετεχόντων σε μια αρκετά δύσκολη διαδικασία και από την άλλη, πρέπει το δείγμα των κριτών να είναι πολύ καλά κατασκευασμένο για να μην έχουμε σφάλματα. 3. *Υπολογισμός της «αξίας» της κάθε ένδειξης.* Υπολογίζουμε τον μέσο όρο των βαθμολογιών σε κάθε ένδειξη. 4. *Τελική επιλογή ενδείξεων.* Επιλέγουμε ένα υποσύνολο από ενδείξεις που έχουν περίπου την ίδια αξία στην κλίμακα για όλους τους κριτές (για παράδειγμα χαμηλή τυπική απόκλιση). Συνήθως, σε αυτό το σημείο εφαρμόζουμε αυτό το ερωτηματολόγιο σε ένα μικρό δείγμα και προχωρούμε σε δοκιμασίες

³⁸ Για παράδειγμα όλα τα τέστ τύπου «Who am I?» σε διάφορα περιοδικά...

³⁹ Item analysis: Differential power..

⁴⁰ Reliability analysis.

τύπου διαφοροποιητική δύναμη όπως στις προσθετικές. Στο τέλος κρατούμε μόνον τις ενδείξεις που πληρούν και τα δύο κριτήρια.

Παράδειγμα-Άσκηση

Έστω ότι έχουμε 10 ερωτήσεις (ενδείξεις) που αφορούν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό θέμα (Q1-Q10). Θέλουμε να «μετρήσουμε» την γενικότερη στάση που έχουν οι συμμετέχοντες έναντι αυτού του θέματος σε προσθετικό σκορ (τύπου Likert). Σημειώνεται ότι όλες οι ενδείξεις δεν έχουν την ίδια φορά: κάποιες «πηγαίνουν μαζί» δηλαδή σύμφωνα με την φορά του δείκτη ενώ κάποιες άλλες αντίθετα.

Στην συνέχεια, ο ερευνητής ακολουθεί μια στρατηγική ισοδιαστημικών κλιμάκων (τύπου Thurstone) και καταγράφει (από κριτές) τα κάτωθι σχετικά βάρη όπως δίδονται στον πίνακα.

Ένδειξη	Απάντηση συμμετέχοντα (σε πενταβάθμια κλίμακα / 1=διαφωνώ έως 5=συμφωνώ)	Φορά →(+) ←(-)	Thurstone (Βάρη) 1 έως 11
Q1	3	→	11
Q2	5	→	1
Q3	4 (2)	←	2
Q4	3	→	4
Q5	4	→	1
Q6	5 (1)	←	11
Q7	1	→	5
Q8	2	→	11
Q9	5	→	2
Q10	4 (2)	←	2

Ποιο είναι το σκορ του συμμετέχοντα (σε 1 έως 5) εάν ο ερευνητής εξάγει το σκορ προσθετικά (Likert) και ποιο είναι το σκορ (1-5) εάν ο ερευνητής εξάγει το σκορ ισοδιαστημικά (Thurstone);

- A. Σκορ Likert=2.6 & Σκορ Thurstone=2.5
- B. Σκορ Likert=3.0 & Σκορ Thurstone=3.4
- Γ. Σκορ Likert=2.8 & Σκορ Thurstone=2.2
- Δ. Σκορ Likert=34 & Σκορ Thurstone=30
- E. Κανένα από τα παραπάνω.

Λύση

α/ Κατ' αρχήν αντιστρέφουμε τις κλίμακες που είναι «αρνητικής» φοράς: είναι οι ενδείξεις Q3, Q6 και Q10. Εφόσον η κλίμακα είναι πενταβάθμια, η αντιστροφή γίνεται αφαιρώντας από το 6. Έτσι, η Q3 γίνεται 2 από 4, η Q6 γίνεται 1 από 5 και η Q10 γίνεται 2 από 4. Από αυτή την στιγμή και πέρα δεν μεταχειριζόμαστε πλέον τις τιμές των συγκεκριμένων μεταβλητών όπως ήταν αλλά μόνον τις ανεστραμμένες διότι στην διαμόρφωση σύνθετου αποτελέσματος (score) εάν τις αφήναμε τότε θα «μετρούσαν» ανάποδα από τις υπόλοιπες...

Q1	3	→	11	33
Q2	5	→	1	5
Q3	2	←	2	4
Q4	3	→	4	12
Q5	4	→	1	4
Q6	1	←	11	11
Q7	1	→	5	5
Q8	2	→	11	22
Q9	5	→	2	10
Q10	2	←	2	4
	28		50	110
	2,8			2,2

Score Likert

Score Thurstone

Ο υπολογισμός του Likert score είναι πολύ εύκολος εφόσον απλώς προσθέτουμε τις απαντήσεις και στην συνέχεια διαιρούμε με το 10 (το πλήθος των ερωτήσεων): είναι 2,8. Για το score Thurstone πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τα βάρη (weights) που έχουν αποδώσει οι κριτές στις ερωτήσεις. Έτσι, η ερώτηση Q1 «μετρά» 11 φορές (έχει υψηλό ειδικό βάρος στην διαμόρφωση του δείκτη) ενώ η Q2 μετρά μόνον για 1 φορά (έχει το απόλυτα χαμηλότερο ειδικό βάρος στην διαμόρφωση του δείκτη). Άρα, πολλαπλασιάζουμε την απάντηση στην κάθε ερώτηση (αντεστραμμένη φυσικά εφόσον έχει αρνητική φορά) με το ειδικό βάρος της ερώτησης. Η στήλη δίπλα από τον πίνακα είναι τα γινόμενα. Το άθροισμα αυτών είναι 110. Όμως αντί να διαιρέσουμε με το πλήθος των ερωτήσεων, τώρα διαιρούμε με το άθροισμα των βαρών (50): είναι 2,2.

Όπως παρατηρούμε, υπάρχει αρκετά μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα δύο score, διαφορά που θα μπορούσε να κατατάξει τον συγκεκριμένο συμμετέχοντα είτε σε μια παθολογική κλίμακα είτε όχι, να τον χαρακτηρίσει ως «ρατσιστή» είτε όχι κλπ.

Οι συγκεντρωτικές κλίμακες (τύπου Guttman). Η ιδέα του Guttman (1944) ήταν ότι και οι δύο προηγούμενες κλίμακες παρουσίαζαν ένα σημαντικό μειονέκτημα: αν και μπορούν να εμπεριέχουν πολλές όψεις της στάσης (π.χ. ηθική, τεχνολογική κτλ.), η ιδέα της πρόσθεσης δεν ανταποκρίνεται και τόσο καλά στο πολυδιάστατο των στάσεων. Επινόησε λοιπόν μια προσέγγιση όπου οι ενδείξεις είναι έτσι διατεταγμένες ώστε όταν ο συμμετέχων απαντήσει θετικά σε μια θα πρέπει να έχει απαντήσει θετικά και στις προηγούμενες. Έτσι, κατασκευάζουμε μονοδιάστατες κλίμακες. Τα κύρια βήματα είναι τα εξής: 1. *Συλλογή πολλών ενδείξεων που σχετίζονται με την συγκεκριμένη στάση.* Είναι το ίδιο στάδιο με τις δύο προηγούμενες. 2. *Συμπλήρωση του ερωτηματολογίου ενδείξεων από ένα σταθμιστικό δείγμα.* Οι συμμετέχοντες θα απαντήσουν με διχοτομικό τρόπο απάντησης (πχ. Ναι-όχι ή Συμφωνώ-Διαφωνώ). 3. *Εκτέλεση του κλιμακογράμματος.* Πρόκειται για μια κατάταξη τόσο των συμμετεχόντων όσο και των ενδείξεων σε αύξουσα σειρά ανάλογα με το πόσες θετικές απαντήσεις έχουν δώσει. Αναπόφευκτα, δημιουργείται μια τριγωνική μορφή στα δεδομένα. Τέλος βγάζουμε τις ενδείξεις που «χαλούν» το τέλειο τρίγωνο⁴¹: μην ξεχνάτε ότι πρέπει αυτοί που έχουν απαντήσει θετικά σε μια, πρέπει να έχουν απαντήσει θετικά στις προηγούμενες...4. *Εφαρμογή του ερωτηματολογίου εκ νέου σε μικρό δείγμα.* Το τελευταίο στάδιο πριν καταλήξουμε και αυτό που παραλείπεται συνήθως... Επιβάλλεται μια δεύτερη δοκιμασία για να σιγουρευτούμε με την επανάληψη του κλιμακογράμματος.

Οι σημασιολογικά διαφοροποιημένες κλίμακες (τύπου Osgood). Σε αυτό τον τύπο κλιμάκων, ο στόχος είναι περισσότερο η μέτρηση της υποκειμενικής σημασίας που αποδίδεται σε μια στάση παρά πόσο υιοθετείται από τους συμμετέχοντες. Οι κλίμακες αυτές προτάθηκαν από τους Osgood, Suci & Tannenbaum (1957) και σχηματίζονται από μια σειρά διπολικών ερωτήσεων με σημασιολογικά αντίθετα επίθετα στις δύο άκρες μιας πενταβάθμιας ή επταβάθμιας κλίμακας (πχ. Καλός-κακός, Τίμιος-Ατίμιος κτλ.). Έτσι, εάν ο συμμετέχων κλίνει προς την μια ή την άλλη πλευρά της κλίμακας αποδίδει περισσότερο το ένα νόημα από το άλλο (Βλέπε παράδειγμα από Παπαστάμου 1989).

Αυτές οι κλίμακες είναι προσθετικές εάν οι ερωτήσεις είναι διατεταγμένες έτσι ώστε να έχουν όλες μια φορά: όλες οι καλές ιδιότητες να είναι από την μία πλευρά αλλιώς πρέπει να τις αντιστρέψουμε. Επίσης, αυτές οι κλίμακες είναι από τις καλύτερες εφαρμογές τις παραγοντικής ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες εφόσον θέλουμε να εμβαθύνουμε στην δομή των απαντήσεων και να βρούμε την σχέση μεταξύ των διαφόρων χαρακτηρισμών.

Οι τεχνικές Q-sort. Οι τεχνικές αυτές αφορούν την κατάταξη των ενδείξεων σύμφωνα με κάποιο κριτήριο. Έτσι μπορούμε να ζητήσουμε από τον συμμετέχοντα να κατατάξει κάποιες εικόνες ανάλογα με το ποια του φαίνεται πιο ωραία ή να κατατάξει κάποια θέματα ανάλογα με το ποια

⁴¹ Αν και η διαδικασία αυτή είναι σχεδόν οπτική, ο Guttman προτείνει ένα κριτήριο που ονομάζει «συντελεστή αναπαραξιμότητας» (δεν θα τον αναλύσουμε εδώ) ο οποίος δεν πρέπει να είναι χαμηλότερος του 0,90.

του φαίνονται πιο χαρακτηριστικά για το θέμα που ερευνούμε. Οι τεχνικές αυτές είναι πολλές και έχουν το πλεονέκτημα να προσαρμόζονται σε κάποιες «ειδικές» καταστάσεις όπως όταν οι συμμετέχοντες είναι παιδιά. Επίσης, κυκλοφορούν και αρκετά “υβρίδια” όπως η κλίμακα C x K block (Abric 1994).

Οι κοινωνιομετρικές κλίμακες. Χρησιμοποιούνται μόνον για να περιγράψουν και να αναλύσουν τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας ομάδας. Συνήθως, και στην απλούστερη μορφή τους, πρέπει το κάθε μέλος να επιλέξει με βάση κάποιο κριτήριο κάποια άλλα μέλη της ομάδας του. Αυτή η κλίμακα καταλήγει συνήθως σε κάποιο κοινωνιογράμμα όπου φαίνονται οι σχέσεις μεταξύ των μελών.

5.2.4. Οι ερωτήσεις III: οι ατυχίες...

Υπάρχουν, δυστυχώς ή ευτυχώς, κάποιες «εγγενείς» τάσεις στους ανθρώπους όχι βέβαια κληρονομικής φύσης αλλά κοινωνικής αποδοχής που μπορούν υπό ορισμένες συνθήκες να διαστρεβλώσουν τα αποτελέσματα μας. Οι τάσεις αυτές πολύ δύσκολα ελέγχονται και έτσι πρέπει να γνωρίζουμε τουλάχιστον τις πιο συνηθισμένες ώστε να τις αντιμετωπίζουμε όσο είναι δυνατόν ή, το λιγότερο, να μην μας ξαφνιάζουν όταν εμφανίζονται...

5.2.4.1. Η αδυναμία του να λες...όχι.

Όπως δηλώνει και ο τίτλος, οι άνθρωποι έχουν την τάση να λένε περισσότερο Ναι παρά Όχι. Αυτή η τάση οφείλεται κυρίως στην καλή... θέληση των συμμετεχόντων να μην έρθουν σε «σύγκρουση» με τον ερευνητή: στο κάτω-κάτω αυτός ξέρει καλύτερα. Το πρόβλημα αυτό εμφανίζεται κυρίως σε κλειστές ερωτήσεις και για αυτό τον λόγο πρέπει να διαμορφώνουμε τις απαντήσεις κατά τέτοιο τρόπο ώστε καμία να μην είναι ξεκάθαρα αρνητική: αντί να χρησιμοποιούμε το Ναι και το Όχι, καλύτερα είναι να είναι περιφραστικές οι εναλλακτικές απαντήσεις. Επίσης, στην περίπτωση που έχουμε κλίμακες, η φορά των ενδείξεων πρέπει να εναλλάσσεται έτσι ώστε ο συμμετέχων να μην μπορεί να βάλει απλά όλες τις αρνητικές απαντήσεις, όχι τουλάχιστον πριν σκεφθεί.

5.2.4.2. Η συμμόρφωση.

Η τάση που έχει ο συμμετέχων να συμμορφώνεται ως προς την «κοινή λογική» ή ως προς την «κοινώς αποδεκτή θέση» είναι επίσης ένα μεγάλο πρόβλημα: έχουν την τάση να δίνουν μια αντανάκλαση της «κοινής γνώμης» και έτσι να διαφεύγουν τον «κίνδυνο» της διαφοροποίησης. Έτσι, ο ερευνητής ουσιαστικά δεν παίρνει τίποτα, τίποτα τουλάχιστον που να μην ξέρει ήδη. Ουσιαστικά πρέπει να αποφεύγονται οι λέξεις που προξενούν «φόβο» στους συμμετέχοντες σχετικά με το τι εικόνα θα σχηματίσει ο ερευνητής γ'αυτούς: στην λέξη «ρατσισμός» όλοι θα πουν όχι με οποιαδήποτε τρόπο δεδομένου ότι εάν κάποιος είναι ρατσιστής θα χαρακτηριστεί άσχημα. Δεν είναι όμως αυτό το ζητούμενο...

5.2.4.3. Τα αθώα... ψεματάκια.

Σε ορισμένες καταστάσεις, οι συμμετέχοντες υποκρύπτουν αλήθειες σε φαινομενικά ανώδυνα ερωτήματα διότι αυτές θεωρούν ότι μπορούν να τους μειώσουν προσωπικά. Αυτό συμβαίνει κυρίως στα δημογραφικά στοιχεία: ένα χαμηλό εισόδημα παρουσιάζεται σαν μεγαλύτερο, η ηλικία παρουσιάζεται μικρότερη, εμφανίζονται πτυχία που δεν υπάρχουν ή, ακόμα, ανεβαίνουν ξαφνικά στην ιεραρχία. Τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να αντιμετωπιστούν ή με πολλές ερωτήσεις για το ίδιο πράγμα ή με καλή γνώση του δείγματος.

5.2.4.4. Το φαινόμενο επισκιασμού.

Αν και μια από τις διαδεδομένες οδηγίες προς τους νέους ερευνητές είναι να προηγούνται οι γενικές ερωτήσεις των ειδικότερων, αυτό ελλοχεύει ορισμένους κινδύνους: ίσως την πιο «ύπουλη», τον επισκιασμό των ειδικών ερωτήσεων από την απάντηση στην γενική. Το φαινόμενο

επισκιασμού⁴² παρατηρείται όταν οι απαντήσεις μίας ερώτησης τείνουν να διαμορφώσουν τις απαντήσεις της επόμενης ερώτησης. Το φαινόμενο αυτό αντιστοιχεί σε μία τάση εκ μέρους του υποκειμένου να δείχνει ότι είναι άτομο με συνοχή και δεν μπορεί να απαντά μια έτσι και μια αλλιώς... Έτσι, μία αρχική ερώτηση δείχνει σαν να έχει «μολύνει» όλες τις επόμενες ερωτήσεις οι οποίες πλέον βρίσκονται σε τροχιά γύρω από αυτήν.

Έρευνα του ΑΙΡΟ στις ΗΠΑ (1939 από Chauchat 1985) πριν από την είσοδο των ΗΠΑ στον II Παγκόσμιο Πόλεμο.

1. Νομίζετε ότι οι ΗΠΑ πρέπει να εξουσιοδοτήσουν τους Αμερικανούς πολίτες στο να κατατάσσονται στον Γερμανικό στρατό, αν θέλουν;
2. Νομίζετε ότι οι ΗΠΑ πρέπει να εξουσιοδοτήσουν τους Αμερικανούς πολίτες στο να κατατάσσονται στον Βρετανικό ή Γαλλικό στρατό, αν θέλουν;

Στις ερωτήσεις έχουμε τα εξής αποτελέσματα ανάλογα με την σειρά των ερωτήσεων:

	Σειρά ερωτήσεων 1-2	Σειρά ερωτήσεων 2-1
Ερώτηση 1		
ΝΑΙ	22%	31%
ΟΧΙ	74%	61%
ΔΞ / ΔΑ	4%	8%
Ερώτηση 2		
ΝΑΙ	40%	45%
ΟΧΙ	54%	46%
ΔΞ / ΔΑ	6%	9%

Εμφανώς, η κατανομή των απαντήσεων διαφέρει ανάλογα με την σειρά των ερωτήσεων. Παρατηρούμε ότι στην σειρά 1-2, έχουμε πιο πολλές αρνητικές απαντήσεις. Εάν υποθέσουμε ότι, μ'αυτήν την σειρά, μερικοί που δίνουν μια απάντηση αρνούμενοι στην πρώτη ερώτηση (74%) τότε έχουν την τάση να αρνηθούν για τον οποιοδήποτε στρατό και αρνούνται και στην δεύτερη. Στην σειρά 2-1, εάν μερικοί έχουν δώσει θετική απάντηση στην πρώτη ερώτηση, έχουν την τάση να δίνουν την ίδια απάντηση για όλους τους στρατούς. Επομένως θετική απάντηση στην πρώτη ερώτηση επιφέρει θετική απάντηση στην δεύτερη.

Η πιο κατάλληλη μέθοδος για να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο επισκιασμού είναι οι εξής: 1. Πρέπει να κάνουμε τις ερωτήσεις με διαφορετική σειρά κατά ομάδες συμμετεχόντων έτσι ώστε να αδρανοποιηθεί οποιοδήποτε φαινόμενο επισκιασμού. Πρόκειται για μια πολύ δύσκολη λύση, σχεδόν ανεφάρμοστη, διότι απαιτεί μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων ενώ ο αριθμός των συνδυασμών που μπορούν να γίνουν ανέρχεται σε δεκάδες, εκατοντάδες πιθανές σειρές. 2. Πολύ πιο οικονομικό είναι να αποφεύγουμε να ωθούμε τον συμμετέχοντα σε λήψη θέσης από την πρώτη κιόλας ερώτησης: ας μην ξεχνάμε ότι δεν πρόκειται για ανάκριση...

5.2.5. Μερικές πρακτικές συμβουλές.

Σε αυτό την παράγραφο θα δώσουμε μερικούς κανόνες πρακτικής διαμόρφωσης ερωτήσεων θέλοντας να αποφύγουμε την πρακτικότητα ενός συνταγολογίου⁴³: οι έτοιμες «συνταγές» πέραν του περιοριστικού στοιχείου που διαθέτουν εξ ορισμού, μπορεί να αποβούν καταστρεπτικές σε

⁴² Halo effect

⁴³ Είναι προφανές ότι οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια θα έχει κάποια συγγένεια με συνταγολόγιο. Όμως, οφείλουμε να προειδοποιήσουμε τον αναγνώστη για τους κινδύνους που ελλοχεύει μια τέτοια προσέγγιση του κειμένου.

περίπτωση τυφλής εφαρμογής τους σε οποιαδήποτε περίπτωση. Γι' αυτόν τον λόγο, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, θα αναφερθούμε στο τι δεν πρέπει να κάνουμε!

Τι πρέπει να αποφεύγουμε λοιπόν (Βλέπε σχετικά Rayne 1980):

A. *Μακροσκελείς ερωτήσεις.* Τελικά ο συμμετέχων θα θυμηθεί μόνον ένα κομμάτι από την ερώτηση, ίσως το πιο τελευταίο.

B. *Ερωτήσεις με διπλό ή τριπλό νόημα.* Καλύτερα να «σπάστε» αυτές τις ερωτήσεις σε άλλες πιο απλούστερες.

Γ. *Ερωτήσεις που περιέχουν ιδιαίτερους όρους.* Γενικά πρέπει να αποφεύγονται οι λέξεις που δεν είναι οικίες στην ομάδα στόχο.

Δ. *Ερωτήσεις που ενεργούν επισκιαστικά στις υπόλοιπες.* Είναι καλύτερα να αλλάξετε την μορφή αυτών των ερωτήσεων ή να τις βάλετε στο τέλος της συνέντευξης. Είναι φανερό ότι εάν βρίσκονται στην αρχή θα καθορίσουν μετά όλη την έκβαση της.

E. *Επισφαλματωμένες ερωτήσεις.* Εφόσον ο ερευνητής ξέρει ότι υπάρχει η πιθανότητα να επηρεάσει τους συμμετέχοντες, πρέπει να προσέξει την διαμόρφωση των ερωτήσεων του. Είναι πολύ πιο δύσκολο ίσως, το να καταφέρει να μην δείχνει με έμμεσο τρόπο την συμφωνία του ή την διαφωνία του μ' αυτά που λέει ο συμμετέχων. Πρέπει να αποφεύγονται οι ενδείξεις συμφωνίας ή διαφωνίας με τον συμμετέχοντα ακόμα κι αν αυτές είναι μια ανεπαίσθητη αλλαγή στάσης ή ένα αθέλητο νεύμα.

5.3. Η προσέγγιση του συμμετέχοντα: πρόσωπο με πρόσωπο ή μέσω γραπτού κειμένου;

Ο τίτλος αυτής της παραγράφου είναι σαφής: είναι η ουσιαστική διαφορά μεταξύ συνέντευξης και ερωτηματολογίου. Στην πρώτη περίπτωση –και με συγκεκριμένα κριτήρια- προτιμούμε να είμαστε πρόσωπο με πρόσωπο με τους ανθρώπους που θέλουμε να ερωτήσουμε στην δεύτερη περίπτωση –με επίσης συγκεκριμένα κριτήρια- επιλέγουμε να στείλουμε έναν «αντιπρόσωπο» μας: ένα κείμενο με ερωτήσεις. Αν και φαίνονται πολύ διαφορετικές, οι δύο προσεγγίσεις στα άκρα τους μοιάζουν ιδιαίτερα: έχουμε περιπτώσεις «διαβαστού» ερωτηματολογίου που θέλει να λέγεται συνέντευξη και «γραπτής» συνέντευξης που φιλοδοξεί να ονομάζεται ερωτηματολόγιο.

Μερικά από τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα κάθε προσέγγισης παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

«Πρόσωπο με πρόσωπο»		«Γραπτό κείμενο»	
Πλεονεκτήματα	Μειονεκτήματα	Πλεονεκτήματα	Μειονεκτήματα
Αμεσότητα με το δείγμα που επιτρέπει ταχύτερο και σαφέστερο feedback.	Αναγκαστικά περιορισμένο δείγμα λόγω της χρονοβόρας διαδικασίας.	Προσέγγιση μεγάλων δειγμάτων πολύ εύκολα και γρήγορα.	Κανένα feedback και καμία δυνατότητα αλλαγής εφόσον εφαρμοστεί ⁴⁴ .
Μεγαλύτερη ευελιξία στην διαμόρφωση των ερωτήσεων.	Κίνδυνος χαμηλής «τυποποίησης» των ερωτήσεων με αποτέλεσμα κάθε συμμετέχων να δέχεται τελικά διαφορετικές ερωτήσεις.	Υψηλή τυποποίηση ερωτήσεων: εκμηδενίζει τον κίνδυνο «νοηματικής διάχυσης» των ερωτήσεων.	Δομή και συμπλήρωση πολλές φορές κουραστική και «βαρετή» για τους συμμετέχοντες.
Ιδιαίτερα πλούσιο περιεχόμενο απαντήσεων που εκμεταλλεύεται την φυσική γλώσσα.	Χαμηλή τυποποίηση απαντήσεων με ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία κωδικοποίησης.	Εύκολη και γρήγορη κωδικοποίηση. Χρήση αυτόματων μέσων καταγραφής και αποθήκευσης δεδομένων (σαρωτές, κάρτες κτλ)	Υψηλή πιθανότητα τυχαίας απάντησης από τον συμμετέχοντα εφόσον δεν εκπληρώνονται οι προσδοκίες του σε σχέση με την διαμόρφωση των ερωτήσεων.
Δυνατότητα καταγραφής πληροφοριών πέραν αυτών που διοχετεύονται μέσω του λόγου	Αδυναμία χρήσης ποσοτικών μεθόδων ενώ απαιτεί υψηλό βαθμό ειδίκευσης σε ποιοτικές μεθόδους.	Χρήση ποσοτικών μεθόδων στατιστικής ανάλυσης ευρύτατα διαδεδομένων και ήδη αυτοματοποιημένων με την χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή.	Απαντήσεις αναγκαστικά περιορισμένες είτε σε χώρο είτε και σε νόημα που είτε το θέλουμε είτε όχι λειτουργούν σαν «κλίνη του Προκρούστη» για τους συμμετέχοντες.
Δυνατότητα εφαρμογής σε ειδικές κατηγορίες δειγμάτων που συνήθως «σιωπούν»: αναλφάβητοι, μειονότητες, κοινωνικά αποκλεισμένες ή περιθωριοποιημένες ομάδες.	Μικρή δυνατότητα διασαύρωσης πολλών σφαιρικών μεταβλητών.	Μεγάλη δυνατότητα διασαύρωσης πολλών σφαιρικών μεταβλητών.	Ελλοχεύει ο κίνδυνος γιγαντισμού του ερωτηματολογίου.

5.4. Πρόσωπο με πρόσωπο: η συνέντευξη.

5.4.1. Υλοποίηση της ερευνητικής συνέντευξης I: το πρωτόκολλο και η μορφή της συνέντευξης

Η δόμηση του πρωτοκόλλου της συνέντευξης είναι ίσως η σημαντικότερη ενέργεια του ερευνητή: προκαθορίζει σε μέγιστο βαθμό την συλλογή των δεδομένων⁴⁵. Επίσης, η δόμηση του

⁴⁴ Πολλές φορές μιλάμε για «καμένα δείγματα» δηλαδή για ερευνητές που το ερωτηματολόγιο τους απεδείχθη άχρηστο μετά την εφαρμογή του. Είναι εύκολα κατανοητό, ότι εάν γίνει αυτό δεν μπορούμε να ξαναγυρίσουμε και να πούμε «συνώμη κάναμε λάθος, συμπληρώστε τώρα αυτό το ερωτηματολόγιο...» Σε τέτοιες περιπτώσεις ευχόμαστε να μην έχουμε «καταναλώσει» μεγάλο μέρος του πληθυσμού που μας ενδιαφέρει...

⁴⁵ Η συνέντευξη είναι μια ερευνητική μέθοδος που χρησιμοποιείται για πολύ διαφορετικούς σκοπούς. Διακρίνουμε λοιπόν τη συνέντευξη σαν μέσο πειραματικής ή εμπειρικής έρευνας, τη συνέντευξη επαγγελματικού προσανατολισμού, τη συνέντευξη επιλογής ή πρόσληψης σε εργασία ή συγκεκριμένη θέση, τη συνέντευξη κλινικής έρευνας και τη θεραπευτική συνέντευξη. Αυτοί οι πέντε τύποι συνέντευξης αντιστοιχούν σε τρεις μεγάλους και διαφορετικούς τομείς.

Ο πρώτος είναι αυτός της έρευνας: η συνέντευξη χρησιμεύει για τη συλλογή δεδομένων και αποτελεί λοιπόν μια μέθοδο παρατήρησης την οποία θα ήταν καλύτερα να αναφέρουμε με το γενικό όρο συνέντευξη έρευνας, έχοντας όμως υπόψη μας ότι δεν χρησιμοποιείται μόνο για εμπειρικές αλλά και για πειραματικές έρευνες.

πρωτοκόλλου καθορίζει το στυλ της συνέντευξης γενικά: σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο θα υπάρχουν ερωτήσεις. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέραμε σύντομα σε προηγούμενη παράγραφο, μια συνέντευξη μπορεί να είναι ένα ερωτηματολόγιο που διαβάζεται και έτσι, αν και λέγεται συνέντευξη, τίποτα άλλο δεν την ξεχωρίζει από ένα «συνηθισμένο» γραπτό ερωτηματολόγιο με την έννοια ότι είναι εξίσου «κλειστή» με αυτό.

Για να προχωρήσουμε πρέπει να δεχθούμε ότι ένα «ανοιχτό» ερωτηματολόγιο δεν είναι ή δεν μοιάζει να είναι ένα συνηθισμένο ερωτηματολόγιο: μάλλον μοιάζει με μια «γραπτή» συνέντευξη... Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι εάν υπήρχε μια νοητή γραμμή που συνδέει αυτούς τους δύο αντίθετους «πόλους», θα είχαμε όλες τις πιθανές αποχρώσεις μεταξύ «μη-κατευθυντικής» και «κατευθυντικής» ή, όπως καλείται αλλιώς, μεταξύ «αδόμητης» και «δομημένης» συνέντευξης.

Σύμφωνα με την H. Chauchat (1985) η μία άκρη, η «μη-κατευθυντική» ή «αδόμητη» στάση του ερευνητή προέρχεται από την θεραπευτική συνέντευξη του C. Rogers (αναπτύσσεται κυρίως στο πρώτο τόμο του έργου «Ψυχοθεραπεία και ανθρώπινες σχέσεις», και ονομάζεται συγκεκριμένα «θεωρία και πρακτική της μη-κατευθυντικής θεραπείας», 1945). Η μη-κατευθυντική στάση ορίζει τις προϋποθέσεις ή τα χαρακτηριστικά του ακούσματος που ο C. Rogers ισχυρίζεται ότι υπάρχουν σε μία θεραπευτική συνέντευξη. Πρόκειται για μία πολύπλοκη στάση, βασισμένη κυρίως σε τρεις διαστάσεις: την κατανοητική εμπάθεια, την άνευ όρων αποδοχή και τη μη-κατευθυντικότητα κυριολεκτικά⁴⁶. Η συνέντευξη αυτού του τύπου δεν χρειάζεται καν πρωτόκολλο διότι έχει για

Ο δεύτερος αφορά την εφαρμογή της: Οι λειτουργίες της συνέντευξης είναι πραγματολογικές και αποβλέπουν στη προσαρμογή ενός ατόμου σε μια θέση εργασίας. Αυτές οι συνεντεύξεις είναι δύο ειδών:

- Η συνέντευξη επαγγελματικού προσανατολισμού της οποίας ο σκοπός είναι να διευκολύνει το συνδυασμό των προσωπικών ικανοτήτων και της επαγγελματικής επιλογής ενός συμβουλευόμενου προσώπου (φυσικά στη πρακτική ο προσανατολισμός γίνεται με βάση τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας τη συγκεκριμένη εκείνη χρονική στιγμή).
- Η συνέντευξη επιλογής η οποία χρησιμοποιείται από τις υπηρεσίες πρόσληψης προσωπικού για να επιλέξουν ανάμεσα στους υποψήφιους για μια εργασία αυτόν που ταιριάζει καλύτερα στο ψυχολογικό προφίλ της θέσης.

Τέλος, ο τρίτος τομέας στον οποίο χρησιμοποιούμε την έρευνα είναι αυτός της ανάλυσης της προσωπικότητας, των χαρακτηριστικών της και της λειτουργίας της. Μία από τις δύο φόρμες αυτού του τύπου συνεντεύξεων, η συνέντευξη κλινικής έρευνας, χρησιμοποιείται από κλινικούς ψυχιάτρους και ψυχολόγους οι οποίοι ψάχνουν να διαγνώσουν, κυρίως σε σχέση με τα συμπτώματα που τους παρουσιάζει ο ασθενής. Η άλλη μορφή συνέντευξης αυτού του τύπου είναι η θεραπευτική συνέντευξη της οποίας ο σκοπός είναι να βοηθήσει κάποιον ο οποίος το έχει ζητήσει, μέσα από μία αναλυτική διαδικασία και από μία ψυχολογική ωρίμανση.

Εμείς εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με τη συνέντευξη έρευνας. Αυτή η συνέντευξη έχει σαν κύριο σκοπό της να συλλέξει δεδομένα πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα έρευνας. Στη πειραματική έρευνα, η συνέντευξη χρησιμοποιείται κυρίως συμπληρωματικά στη μετά-πειραματική φάση, για να ανιχνεύσουμε για παράδειγμα τις αναπαραστάσεις του υποκειμένου ως προς την εμπειρία, τις αντιδράσεις του, τις εντυπώσεις του, τις ερμηνείες του. Τα δεδομένα αυτών των δοκιμασιών, τις οποίες ονομάζουμε μετά-πειραματικές, δεν χρησιμεύουν γενικά για να ανιχνεύσουμε τα ίδια τα αποτελέσματα αλλά για να εδραιώσουμε την ανάλυση και τις ερμηνείες που προκύπτουν από αυτά. Αυτές οι συνεντεύξεις είναι εξ' άλλου πιο κοντά στο ερωτηματολόγιο απ' ό,τι στη συνέντευξη: Είναι, πράγματι, γενικά πολύ κατευθυντικές, αποτελούμενες από σειρά συγκεκριμένων ερωτήσεων. Δεδομένων των χαρακτηριστικών και των αρχών της μεθόδου συνέντευξης, καταλαβαίνουμε εύκολα ότι παίζει ένα δευτερεύοντα ρόλο στις πειραματικές έρευνες.

⁴⁶ Παρουσίαση της καθεμίας διάστασης:

1. Η κατανοητική εμπάθεια: Κατά λέξη, η εμπάθεια είναι η ικανότητα να καταλαβαίνουμε αυτό που αισθάνεται ο άλλος, αυτό που νοιώθει. Στο πλαίσιο της έρευνας, ο ερευνητής πρέπει να δοκιμάσει να καταλάβει αυτό που λειο το υποκείμενο καταλαβαίνοντας την οπτική γωνία του τελευταίου, δηλαδή το πλαίσιο αναφοράς και τις προσωπικές του αξίες. Όταν το υποκείμενο αναφέρει ένα γεγονός, ο ερευνητής πρέπει να το αντιλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο που το αντιλαμβάνεται το υποκείμενο. Πολύ δύσκολη στάση να κρατηθεί διότι δεν πρόκειται για μία ταύτιση που θα οδηγούσε στο να

στόχο της την ελεύθερη ομιλία του ασθενή για τα θέματα που αυτός θέλει με τον τρόπο που θέλει. Η συγγραφέας εύλογα λοιπόν υποθέτει ότι ουσιαστικά υπάρχει ένα άκρο, η «μη-κατευθυντικότητα», και όλα τα άλλα σημεία αυτής της ευθείας ορίζονται με βάση αυτό: όσο πιο πολλές και κλειστές ερωτήσεις κάνουμε τόσο πιο «κατευθυντική» ή «δομημένη» είναι η συνέντευξη μας. Όπως σημειώνει ο M. Pages (1965), η μη-κατευθυντική συνέντευξη χρησιμοποιήθηκε με τον ιδεαλιστικό αλλά και ουτοπικό σκοπό της ανάλυσης των αποτελεσμάτων της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον ερευνητή και στο συμμετέχοντα.

Είναι σαφές ότι η απόλυτα «αδόμητη» συνέντευξη που επικαλείται ο Rogers δεν μπορεί να μεταφερθεί σε ερευνητικό πλαίσιο χωρίς αλλαγές και παρενέργειες (Whyte 1984): πρώτα απ' όλα μια ερευνητική συνέντευξη δεν έχει ούτε τους ίδιους στόχους ούτε χρησιμοποιεί τα ίδια μέσα με μια θεραπευτική.

Στην ερευνητική συνέντευξη, ο ερευνητής πρέπει να οδηγήσει τον συμμετέχοντα στην εκφορά λόγου σε σχέση με κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο που ούτως ή άλλως του επιβάλλεται: άρα δεν μπορεί να είναι ολότελα «αδόμητη» εξ αρχής...

Επίσης, εφόσον η έρευνα είναι επικεντρωμένη, ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος να παρεμβαίνει⁴⁷ και είτε να προτρέπει τον συμμετέχοντα όταν αναφέρει κάποιο σημείο εξαιρετικής σημασίας είτε να τον σταματά όταν ο λόγος του «ξεφεύγει» από τους στόχους της έρευνας. Αν και η απόλυτα «αδόμητη» συνέντευξη κρίνεται σχεδόν ανεφάρμοστη σε ερευνητικό πλαίσιο, οι αρχές που την διέπουν παραμένουν ένας στόχος⁴⁸ για κάθε ερευνητή που ασχολείται με την συνέντευξη. Συνοψίζοντας, μπορούμε να σχηματοποιήσουμε τα παραπάνω με το σχήμα 1.

Για καθαρά τυπικούς λόγους μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις κατηγορίες ερευνητικών συνεντεύξεων:

1. *Μη-κατευθυντικές ή αδόμητες συνεντεύξεις* όπου ο ερευνητής παρουσιάζει το γενικότερο πλαίσιο για το οποίο ενδιαφέρεται και περιμένει να τον οδηγήσει ο συμμετέχων.
2. *Ημι-κατευθυντικές ή ημι-δομημένες συνεντεύξεις* όπου ο ερευνητής έχει φτιάξει ένα σύνολο από ερωτήσεις αλλά αισθάνεται ελεύθερος να τους αλλάξει την σειρά ή, ακόμα, να αλλάξει και την διατύπωση τους ανάλογα με την ροή της συζήτησης.
3. *Κατευθυντικές ή δομημένες συνεντεύξεις* όπου ο ερευνητής έχει φτιάξει ένα σύνολο από ερωτήσεις με αρκετά προκαθορισμένες απαντήσεις (στην ουσία, ένα ερωτηματολόγιο) και τις θέτει, τηρώντας ευλαβικά το πρωτόκολλο, στον συμμετέχοντα.

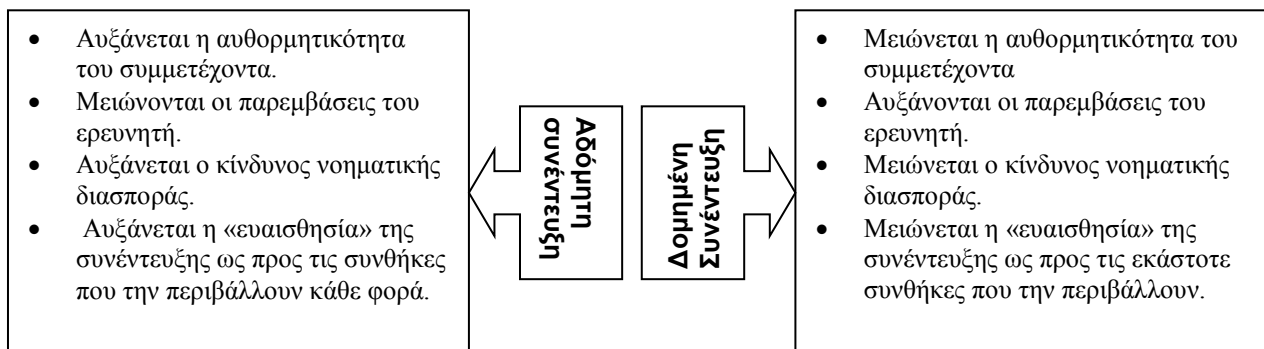

καταλαβαίνουμε τον άλλον, αλλά να βλέπουμε τον εαυτό μας όπως τον βλέπει ο άλλος και να αισθανόμαστε τα ίδια συναισθήματα.

2. Η άνευ όρων αποδοχή: Είναι στη πραγματικότητα μία προϋπόθεση της κατανοητικής εμπάθειας. Ορίζουμε έτσι τη στάση διαθεσιμότητας προς τον άλλο, τη δυνατότητα να τον δεχθούμε όπως είναι και να αισθανθούμε επίσης ενδιαφέρον για αυτά που λει. Η στάση αυτή προϋποθέτει εκ μέρους του ερευνητή την ικανότητα του να μην αισθάνεται απειλούμενος στις ίδιες του τις πίστεις και στο τρόπο ύπαρξής του, και να συλλαμβάνει τη διαφορά χωρίς να φοβάται ότι θα χάσει τη δική του ταυτότητα.
3. Η μη-κατευθυντική στάση: Ορίζει το γεγονός του ότι ο ερευνητής δεν δίνει κατευθύνσεις. Δεν κάνει επεμβάσεις που αποσκοπούν στο να αλλάξουν ή να κατευθύνουν αλλού κατά κάποιο τρόπο αυτό που ειπώθηκε από το υποκείμενο, τον τρόπο σκέψης του ή την συμπεριφορά του. Παρόλα αυτά, αυτή η στάση δεν σημαίνει καθόλου αντίθετα από λάθος ερμηνείες που είναι πιθανόν να δόθηκαν, ότι ο ερευνητής υιοθετεί μια στάση μη παρεμβατική, δηλαδή χαλαρή. Ο ρόλος του είναι να κάνει τον άλλον να εκφράζεται, δείχνοντάς του ότι τον ακούει και τον καταλαβαίνει με την έννοια που δίνουμε σ' αυτόν τον όρο στον ορισμό της εμπάθειας.

⁴⁷ Και να μειώνει την «μη-κατευθυντικότητα» της συνέντευξης.

⁴⁸ Ουτοπικός βέβαια...

Εντούτοις, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι υπάρχουν και άλλες κατηγορίες λιγότερο δημοφιλείς⁴⁹. Οι Rowney & Watts (1987) αναφέρουν μια άλλη κατηγοριοποίηση: από την μια πλευρά τις «απαντητικές⁵⁰» συνεντεύξεις και από την άλλη, τις «πληροφορικές⁵¹» συνεντεύξεις. Στις πρώτες, ο ερευνητής έχει (ή θέλει να έχει) τον έλεγχο τουλάχιστο στο μεγαλύτερο μέρος της συνέντευξης. Στις δεύτερες, ο ερευνητής παραχωρεί τον έλεγχο στον συμμετέχοντα ο οποίος είναι ελεύθερος να αναπτύξει τις απόψεις του με τον τρόπο που θέλει αυτός. Σε μια τέτοια συνέντευξη ο ρόλος του ερευνητή είναι αναγκαστικά ο μικρότερος δυνατός. Σύμφωνα με αυτούς τους μελετητές, ο έλεγχος και η μετάβαση του από τον έναν στον άλλο εκ των συνομιλητών καθορίζει τον τύπο και το στυλ της συνέντευξης.

Εκτός από το στυλ, κάθε πρωτόκολλο συνέντευξης πρέπει να ακολουθεί μια συμβατική διαδοχή ερωτήσεων έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ομαλή ροή της. Πιο αναλυτικά:

1. **Εισαγωγή.** Παρουσίαση του ερευνητή, εξήγηση σκοπού της συνέντευξης, βεβαίωση του εμπιστευτικού χαρακτήρα της συνέντευξης, ζήτηση άδειας μαγνητοφώνησης.
2. **«Ζέσταμα».** Απλές, φιλικές ερωτήσεις στην αρχή για να νιώσει άνετα ο συμμετέχων μαζί σας.
3. **Κυρίως σώμα ερωτήσεων.** Ερωτήσεις που αποτελούν το κύριο σώμα πληροφορίας που ζητείται. Εάν υπάρχουν «επικίνδυνες» ερωτήσεις, καλύτερα να τις αφήσουμε για το τέλος όπου, ακόμα κι αν ο συμμετέχων αρνηθεί να απαντήσει, θα έχει δώσει το μεγαλύτερο μέρος των απαντήσεων.
4. **«Ηρεμία».** Προς το τέλος, μερικές ακόμα απλές ερωτήσεις με σκοπό να εκτονωθεί οποιαδήποτε ένταση που πιθανόν δημιουργήθηκε κατά την διάρκεια της συνέντευξης.
5. **Κλείσιμο.** Ευχαριστώ πολύ, γεια σας. Μερικές φορές, στο τέλος και αφού κλείσει το κασετόφωνο, μερικοί συμμετέχοντες αισθάνονται πιο άνετα και αρχίζουν ξαφνικά να αναπτύσσουν πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις. Πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι για κάτι τέτοιο και εάν χρειαστεί να ξανανοίξουμε το κασετόφωνο ή, ακόμα, να μην κάνουμε τίποτα.

Υπόδειγμα πρωτοκόλλου (από Cliff et al. 1994).

Ευχαριστώ που δεχθήκατε να λάβετε μέρος σ'αυτήν την έρευνα. Θα ήθελα να σας βεβαιώσω από την αρχή ότι θα παραμείνετε ανώνυμος και δεν θα κρατήσουμε οποιαδήποτε μορφή αρχείου με το όνομα σας.

1. Θα ήθελα να σας ρωτήσω αρχικά, εάν τώρα εργάζεστε κάπου...
2. Εάν ΝΑΙ, απέσπασε λεπτομέρειες σχετικά με...

- A. ποια εργασία
- B. πως ήρθε σε επαφή μ'αυτή την δουλειά
- Γ. ποιες τυπικότητες υπάρχουν (αιτήσεις κτλ)

Δ. υπάρχει διαδικασία επιλογής και ποια

Ε. γιατί νομίζει ότι εδώ φάνηκε τυχερός σε σχέση με προηγούμενες απόπειρες

⁴⁹ Ίσως και πιο πετυχημένες...

⁵⁰ Respondent interviews

⁵¹ Informant interviews

ΣΤ. τι προβλήματα αντιμετώπισε σε προηγούμενες απόπειρες;
Προχώρησε στο 2

Εάν ΟΧΙ, απέσπασε λεπτομέρειες σχετικά με...

A. ποια είναι η τελευταία δουλειά που προσπάθησε;
B. πως ήρθε σε επαφή μ'αυτή την δουλειά
Γ. ποιες τυπικότητες υπάρχουν (αιτήσεις κτλ)

Δ. υπάρχει διαδικασία επιλογής και ποια

E. γιατί νομίζει πως φάνηκε άτυχος;
ΣΤ. τι προβλήματα αντιμετωπίζει, σε γενικές γραμμές, με το να βρει δουλειά;
Προχώρησε στο 2

3. Τι είδους συμβουλές πήρατε σχετικά με την εύρεση εργασίας;

A. στο σχολείο
B. από εξειδικευμένους οργανισμούς ή υπηρεσίες
Γ. από οποιαδήποτε άλλη πηγή ακόμα και ανεπίσημα

4. Πως θα αξιολογούσατε αυτές τις συμβουλές;

Ρωτήστε σε σχέση με τις πηγές που αναφέρθηκαν στην ερώτηση 2.

5. Πήρατε καθόλου μέρος σε διαδικασίες για ανέργους;
6. Πώς θα αξιολογούσατε αυτές τις διαδικασίες;
7. Τι είδους υπηρεσίες θα έπρεπε να παρέχονται έτσι ώστε εσείς προσωπικά να διευκολυνόσαστε να βρείτε δουλειά;
8. Βοηθηθήκατε ποτέ από ανεπίσημους οργανισμούς ή θεσμούς;

(Φιλία, γειτονιά, καφενείο κτλ)

9. Θα μπορούσατε να συγκρίνετε την βοήθεια που πήρατε ανεπίσημα μ'αυτήν που πήρατε επίσημα;
10. Έχετε κάποια ρουτίνα ή συνήθεια να οργανώνετε τον χρόνο σας για κάθε βδομάδα;

Πόσο σας βοήθησε;

11. Πιστεύετε ότι το σημερινό εισόδημα σας είναι ικανοποιητικό και δίκαιο;
12. Μερικοί άνθρωποι νομίζουν ότι η κοινωνία που ζούμε είναι μια διαρκής αναζήτηση βραβείων και ανταμοιβών. Άλλοι νομίζουν ότι υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στους έχοντες και στους μη-έχοντες... Πως βλέπετε εσείς την κοινωνία;
13. Σας ευχαριστώ πολύ που μας βοηθήσατε και μας δώσατε λίγο από τον χρόνο σας. Θα ήθελα να σας ρωτήσω μήπως υπάρχει κάποιο σημείο που δεν καλύφθηκε από την συνέντευξη και είναι σημαντικό για σας;

5.4.2. Υλοποίηση ερευνητικής συνέντευξης II: οι παρεμβάσεις του ερευνητή

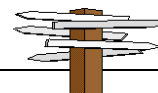
Κατά τη διάρκεια μιας κατευθυντικής ή ημι-κατευθυντικής συνέντευξης, ο ερευνητής μπορεί να επιλέξει ανάμεσα σε δύο ειδών παρεμβάσεις: Από τη μία πλευρά, αυτές που έχουν σαν σκοπό να «σταματήσουν» τον συμμετέχοντα και από την άλλη αυτές που έχουν σαν σκοπό να «προτρέψουν» τον συμμετέχοντα να συνεχίσει.

Οι λόγοι για τους οποίους μπορεί να προκύψουν τέτοιου είδους ανάγκες προέρχονται από την ίδια την δόμηση ή κατευθυντικότητα της συνέντευξης. Συμμετέχοντες που «πλατειάζουν»,

«ξεφεύγουν εκτός θέματος» ή, απλά, ο λόγος τους δεν «ενδιαφέρει» την έρευνα, απαιτούν μια διορθωτική παρέμβαση όπου ο ερευνητής πρέπει να τους επαναφέρει «στην τάξη»... Από την άλλη, όταν ο συμμετέχων φαίνεται να είναι «μονολεκτικός», πολύ «σύντομος» ή, απλά, θίγει ένα ενδιαφέρον θέμα και το «αφήνει» αμέσως μετά, δημιουργεί την ανάγκη μιας παραίνεσης εκ μέρους του ερευνητή για συνέχεια...

Οι παρεμβάσεις, όπως δηλώνει το όνομα τους, είναι δυναμικές λύσεις σε προβλήματα που προκύπτουν κατά την διάρκεια της συνέντευξης. Έτσι, εξ ορισμού, είναι όλες κατευθυντικού τύπου και μπορούν, ενδεχομένως, να αλλοιώσουν το περιεχόμενο της συνέντευξης. Εντούτοις, είναι ένα αναγκαίο κακό διότι πολύ δύσκολα ένας ομιλητής θα συνέχιζε να μιλά εάν δεν είχε την παραμικρή ένδειξη ότι αυτό που λει ενδιαφέρει εκείνον που έχει απέναντι του.

Στον παρακάτω πίνακα αναλύονται διάφοροι τύποι παρεμβάσεων σε σχέση με τον στόχο τους.

Διορθωτικές παρεμβάσεις		Προτρεπτικές παρεμβάσεις	
1. Η «επόμενη ερώτηση»	<i>Πως γίνεται:</i> Η τεχνική αυτή συνίσταται στο να περιμένουμε τον συμμετέχοντα να κάνει μια παύση και όταν συμβεί αυτό, να θέτουμε την επόμενη ερώτηση του πρωτοκόλλου.	1. Η «ηχώ»	<i>Πως γίνεται:</i> Επαναλαμβάνουμε (με κάποιο ερωτηματικό τόνο στην φωνή μας) τις τελευταίες λέξεις του συμμετέχοντα χωρίς να προσθέσουμε ή να αλλάξουμε οτιδήποτε.
	<i>Πλεονεκτήματα:</i> «Επαναφέρει» τον συμμετέχοντα στο θέμα με σίγουρο τρόπο.		<i>Πλεονεκτήματα:</i> Με τον κατάλληλο τόνο στην φωνή μας θα έχει πολύ καλά αποτελέσματα.
	<i>Μειονεκτήματα:</i> Μπορεί να γίνει προσβλητική και να «χαλάσει» όλη την συνέντευξη εάν είναι αδέξια.		<i>Μειονεκτήματα:</i> Προσοχή!! Χωρίς να αλλάξουμε τίποτα και χωρίς να παραλείψουμε τίποτα από το τελευταίο κομμάτι... Αλλιώς, απλά διορθώνουμε τον συμμετέχοντα.
	<i>Σχόλια:</i> Δύσκολη, καλύτερα να μην χρησιμοποιείται παρά μόνον σε ακραίες περιπτώσεις.		<i>Σχόλια:</i> Πολύ καλή και σχετικά εύκολη τεχνική.
2. Η «έλλειψη ενδιαφέροντος»	<i>Πως γίνεται:</i> Αντί να ενεργούμε και να κάνουμε κάτι, δεν κάνουμε τίποτα. Κατά κάποιον τρόπο είναι σαν να μην δείχνουμε κάποια θετική αντίδραση και ο συμμετέχων οδηγείται σε διακοπή της ομιλίας του εφόσον διαπιστώνει έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά του ερευνητή...	2. Το «μουρμουρητό»	<i>Πως γίνεται:</i> Απλώς, όταν ο συμμετέχων δείχνει να σταματά, κάνουμε «μμμμ...» συνοδευόμενο από μια ερωτηματική ματιά.
	<i>Πλεονεκτήματα:</i> Η λιγότερο παρεμβατική απ' όλες τις διορθωτικές παρεμβάσεις και η πιο διακριτική.		<i>Πλεονεκτήματα:</i> Η «τέλεια» παρέμβαση. Ουσιαστικά δεν παρεμβαίνουμε εκτός από το ίδιο το γεγονός της παρότρυνσης.
	<i>Μειονεκτήματα:</i> Μπορεί να αποτύχει...		<i>Μειονεκτήματα:</i> Μπορεί να γίνει βαρετό και να προκαλέσει υποψίες κοροϊδίας στον συμμετέχοντα. Δεν πρέπει να γίνει κατάχρηση.
	<i>Σχόλια:</i> Η καλύτερη στάση του ερευνητή. Πρέπει να δοκιμάζεται τουλάχιστον πρώτη.		<i>Σχόλια:</i> Αναμφισβήτητα είναι προτιμητέα τεχνική αλλά πρέπει να εναλλάσσεται με τις άλλες.
		3. Το «άρρητο»	<i>Πως γίνεται:</i> Προσπαθούμε να ξαναδιατυπώσουμε αυτό που δεν λέγεται αλλά «φαίνεται». Μπορούμε να αναφερθούμε σε γνώμες που «υπονοούνται», σε συναισθήματα που «πνίγονται» ή σεπίστεις που «υποκρύπτονται».
	<i>Πλεονεκτήματα:</i> Μπορεί να πλουτίσει την συνέντευξη και να οδηγήσει σε αναπάντεχα συμπεράσματα.		
	<i>Μειονεκτήματα:</i> Το λάθος είναι μοιραίο... Ερώτηση που θα αναφέρεται σε «ένταση» του συμμετέχοντα ενώ ο ίδιος δεν φαίνεται να αισθάνεται έτσι μπορεί να οδηγήσει σε εκνευρισμό του ή ακόμα και σε χλευασμό του ερευνητή.		
			<i>Σχόλια:</i> Καλύπτει κενά του πρωτοκόλλου αλλά χρησιμοποιείται με το μέγιστο της σύνεσης.

Οι παρεμβάσεις, οποιοδήποτε στόχο κι αν έχουν, αποτελούν μέρος του σώματος της συνέντευξης και πρέπει πάντοτε να καταγράφονται όταν γίνεται η απομαγνητοφώνηση. Η εσφαλμένη αντίληψη ορισμένων νεότευκτων ερευνητών ότι δεν καταγράφεται η «δική» τους συμμετοχή σαν ερευνητικό υλικό⁵², είναι τουλάχιστον αφελής για να μην πούμε και ύποπτη...

---

⁵² Το σύνολο αυτών των μελετών μεθοδολογίας, οι οποίες αφορούν φαινόμενα λεκτικής αλληλεπίδρασης ή μη λεκτικής αλληλεπίδρασης, κατεργάζονται βάση μίας μοναδικής προβληματικής που ονομάζεται «προβληματική σφάλματος».

Ο βασικός σκοπός αυτών των ερευνών είναι, πράγματι, να επαληθεύσουμε αν τα δεδομένα που έχουμε συλλέξει από συνεντεύξεις -λίγο ή πολύ κατευθυντικές ανάλογα τις περιπτώσεις- είναι ακριβείς, πιστές ή όχι αναπαραστάσεις αυτών που σκέφτεται συγκεκριμένα το υποκείμενο.

Ο πραγματικός ορισμός (άρρητος) της ακρίβειας των δεδομένων τον οποίον χρησιμοποιούμε αναφέρεται στη διάρκεια τους, στη σταθερότητά τους, ξέχωρα από τὰ χαρακτηριστικά της κατάστασης στην οποία εκτυλίσσεται η παρατήρηση. Έτσι, τα δεδομένα είναι ιδανικά ακριβή όταν οι πραγματοποιούμενες παρατηρήσεις δύο διαφορετικών καταστάσεων είναι ίδιες. Αντίθετα, θεωρούνται λανθασμένες ή εν πάση περιπτώσει εν μέρη εσφαλμένες, αν οι παρατηρήσεις ποικίλουν σε σχέση με τις καταστάσεις. Αυτές οι κυμάνσεις αποτελούν αποδείξεις σφάλματος λόγω της μεθόδου παρατήρησης η οποία, τότε, κρίνεται ατελής.

Αυτή η πρακτική εφαρμογή της ακρίβειας των δεδομένων πηγάζει από ένα άρρητο αξίωμα βάση του οποίου οι γνώμες, στάσεις, κίνητρα... ενός υποκειμένου είναι αμετάβλητα, δηλαδή ανεξάρτητα από τη κατάσταση αλληλεπίδρασης. Αυτό το αξίωμα παραδέχεται ένα άλλο συμπληρωματικό αξίωμα κατά το οποίο η απάντηση ενός υποκειμένου σε μία ερώτηση δεν διαφέρει από τη γνώμη του. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η οποιαδήποτε διαφοροποίηση στις ερωτήσεις θεωρείται λάθος.

Έτσι τοποθετημένη, αυτή η προβληματική λάθους δεν αφήνει θέση στη μελέτη της κατάστασης αλληλεπίδρασης στη παρατήρηση.

Μένει να μάθουμε αυτό το οποίο πρέπει να σκεφθούμε και να κάνουμε με αυτές τις ερωτήσεις που ποικίλλουν ανάλογα με το αν τα υποκείμενα είναι μαύροι ή άσπροι, νέοι ή ηλικιωμένοι, επιτηδευμένοι ή χαλαρωμένοι... Ψέματα, φαντασίες, λόγια χωρίς σημασία ούτε για αυτόν που τα λέει ούτε για αυτόν που τα ακούει. Ποια είναι λοιπόν αυτή η αλήθεια πάνω από τα λόγια, για ποιόν θα εκφραζόταν, πού, τότε και κάτω από ποια φόρμα;

Η προβληματική του σφάλματος δεν επιτρέπει να εξηγήσουμε αυτό το γεγονός που, εκτός του ότι είναι ένα γεγονός πειραματικής παρατήρησης, είναι ένα γεγονός συνηθισμένης παρατήρησης: το να ξέρουμε δηλαδή τις παραλλαγές των ερωτήσεων ανάλογα με τον συνομιλητή, τη τροποποίηση αυτού που λέμε ανάλογα με το πρόσωπο στο οποίο απευθυνόμαστε. Αυτή η προβληματική οδηγεί σε μία μινιμαλιστική ανάλυση απ'την οποία τα φαινόμενα αλληλεπίδρασης εξαιρούνται, ή, καλύτερα, θεωρούνται σαν φαινόμενα που πρόκειται να διαταράξουν τα ατομικά φαινόμενα.

Εντούτοις, κάθε απάντηση και, οπωσδήποτε, κάθε παρατήρηση είναι πραγματοποιήσιμη σε μία κατάσταση αλληλεπίδρασης. Τα δεδομένα παρατήρησης δεν μπορούν λοιπόν να υπάρξουν ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά αυτής της κατάστασης.

Η παραλλαγή των λεκτικών απαντήσεων δεν βάζει σε κίνδυνο την αυθεντικότητά τους, παραλλάσσει μόνο αυτό που ο P. Walo ονομάζει « η στρατηγική του υποκειμένου » σε μία δεδομένη κατάσταση.

Κατά τον C. Camilleri, ορισμένες καταστάσεις και ιδιαίτερα αυτές του πολιτιστικού τεμαχισμού, ευνοούν τις παραλλαγές, τις ταλαντεύσεις ανάμεσα σε δύο γνώμες, δηλαδή ανάμεσα σε μία γνώμη και την αντίθετή της, φαινόμενα τα οποία ο συγγραφέας παρατήρησε συχνά στις μελέτες γνώμης που διεξήγαγε ιδιαίτερα στη Τυνησία. για να συλλάβουμε τις γνώμες στη πολυπλοκότητά τους, ο C. Camilleri προτείνει να χρησιμοποιούμε συγχρόνως «πολλούς τύπους έρευνας» που αποσκοπούν σε διάφορα επίπεδα της προσωπικότητας των υποκειμένων: η συνέντευξη που επαναλαμβάνεται κατά διαστήματα, η ολοκλήρωση των αυθόρμητων απαντήσεων από ένα συστηματικό ερωτηματολόγιο που περιλαμβάνει όλες τις πιθανότητες, η πολυπλοκότητα των ερωτήσεων που αφορούν το ίδιο σημείο, οι «ερωτήσεις παγίδες» προορισμένες για να εντοπίσουν τις αντιθέσεις.

Η απάντηση ενός υποκειμένου δεν είναι καθόλου ανεξάρτητη από μία σύνθετη ολότητα παραγόντων απ'την οποία αυτό το τελευταίο, εκτός αν έχει χάσει κάθε έννοια της κοινωνικής κατάστασης, μπορεί να θεωρητικοποιεί.

Ανάμεσα σ'αυτούς τους παράγοντες, υπάρχουν αυτοί που εξαρτώνται από τον ερευνητή των οποίων οι μεθοδολογικές μελέτες αναπτύχθηκαν παραπάνω και δείχνουν τον αποφασιστικό χαρακτήρα πάνω στις

5.4.3. Υλοποίηση συνέντευξης III: πρακτικές συμβουλές...

Οι πρακτικές συμβουλές αφορούν μικρά σημεία που μπορούν είτε να διευκολύνουν (εάν τηρηθούν) μια συνέντευξη είτε να την οδηγήσουν σε αποτυχία (εάν δεν τηρηθούν). Χωρίς να θέλουμε να μπερδέψουμε περισσότερο τα πράγματα, πρέπει να πούμε ότι οι παρακάτω συμβουλές δεν αποτελούν εγγύηση μιας καλής συνέντευξης εφόσον τηρηθούν διότι πρέπει να προσθέσουμε σ'αυτές παράγοντες κεφαλαιώδους σημασίας όπως για παράδειγμα, η κατασκευή πρωτοκόλλου. Αντίθετα, η μη-τήρηση αυτών των συμβουλών μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφή εφόσον μια κακή στάση του ερευνητή ή ακόμα η φανερή έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους του είναι παράγων που υπεισέρχεται μετά από την κατασκευή πρωτοκόλλου και καθιστά αναποτελεσματική την εφαρμογή του.

απαντήσεις του υποκειμένου. Είναι σημαντικό να υπολογίζουμε αυτό το είδος παραγόντων, όχι με το ουτοπικό και μάταιο σκοπό να τους ακυρώσουμε ή να τους περιορίσουμε, όπως κάνει ο Merton, αλλά για να εξακριβώσουμε τις επιπτώσεις τους πάνω στα δεδομένα που συλλέξαμε. Η ανάλυση των επιπτώσεων της αλληλεπίδρασης ερευνητή-υποκειμένου η οποία είναι απαραίτητη να γίνεται συγχρόνως με τη συλλογή των δεδομένων, μπορεί να έχει γίνει και εκ των προτέρων και να χρησιμεύσει σ'αυτή τη περίπτωση για να ελέγξουμε μερικές απόψεις της κατάστασης παρατήρησης, για να τη κάνουμε πιο συγκεκριμένη και πιο προσαρμοσμένη στο ίδιο το αντικείμενο της παρατήρησης. Έτσι, στο παράδειγμα της μελέτης του Hyman, η κατάσταση «ομοφυλοφιλίας» θέτει τη παρατήρηση μέσα στο πλαίσιο της ενδο-ομάδας ή ομάδας προέλευσης, ευνοώντας τις απαντήσεις που τείνουν να δυναμώνουν την ενότητα της ομάδας, να δώσουν αξία στα ζευγάρια και να μειώσουν την αξία των εκτός-ομάδας, ενώ η κατάσταση «ετεροφυλοφιλίας» θέτει αντίθετα τη παρατήρηση στους εκτός-ομάδας. Επιπλέον, παίρνοντας σαν δεδομένο το κοινωνικό πλαίσιο των κοινωνικών και φυλετικών συγκρούσεων στο οποίο εκτυλίσσεται αυτή η μελέτη, μπορούμε να σκεφτούμε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά φαινόμενα των ενδο-σχέσεων στις ομάδες σε κατάσταση ανταγωνισμού και σύγκρουσης είναι σε υπερβολικό βαθμό και στη μία και στη άλλη κατάσταση παρατήρησης.

Πράγματι, οι δύο τύποι κατάστασης παρατήρησης μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αποκαλύψουν, σε μία περίπτωση, τη δύναμη της ομάδας προέλευσης και τη προτροπή σε εξέγερση και σε μία άλλη περίπτωση, την ένταση της λογοκρισίας και της εξουσίας την οποία εξασκούν οι εκτός ομάδας. Η ταυτόχρονη χρησιμοποίηση των δύο καταστάσεων επιτρέπει να εκτιμήσουμε την απόκλιση ανάμεσα στις δύο εκφραζόμενες θέσεις σ'αυτά τα διαφορετικά πλαίσια.

Κατά ένα γενικό τρόπο, τα χαρακτηριστικά του ερευνητή δεν πρέπει να θεωρούνται σαν δεδομένα που δημιουργούν παράσιτα στη παρατήρηση αλλά σαν μεταβλητές της κατάστασης παρατήρησης. Η πρακτική σύμφωνα με την οποία αφήνουμε στη τύχη να ρυθμίσει αυτή την άποψη παρατήρησης καταλήγει να πράττει σαν να ήταν όλα τα υποκείμενα όμοια, πράγμα το οποίο είναι μία άρνηση της κατάστασης της αλληλεπίδρασης. Αντίθετα, θα ήταν χρήσιμο να τα ελέγχουμε, και ακόμη, σε μερικές έρευνες, να τα χρησιμοποιούμε ορθά σε σχέση με το αντικείμενο μελέτης, σαν πραγματικές ανεξάρτητες μεταβλητές.

Άλλες απόψεις της κατάστασης παρατήρησης πρέπει να θέτονται υπ' όψιν και κυρίως αυτές που προέρχονται απ'τη κοινωνική κατάσταση μέσα στην οποία εκτυλίσσεται η παρατήρηση.

Τελικά, μπορούμε να αναλύσουμε ξεχωριστά το καθένα από τα στοιχεία της κατάστασης παρατήρησης το οποίο δεν έχει νόημα παρά μόνο σε σχέση με τα άλλα, έχοντας υπ' όψιν μας ότι το θέμα συνέντευξης μπορεί να δώσει, όπως ήδη είπαμε, ένα ιδιαίτερο βάρος σε ορισμένα απ' αυτά.

Αυτές οι μεθοδολογικές σκέψεις πάνω στη συνέντευξη μας οδηγούν στο παρακάτω συμπέρασμα :

1/ Κάθε κατάσταση παρατήρησης είναι μία κατάσταση κοινωνικής αλληλεπίδρασης: δεν υπάρχει ουδέτερη παρατήρηση, δηλαδή τοποθετημένη έξω από μία κοινωνική κατάσταση και από αλληλεπιδράσεις οι οποίες την χαρακτηρίζουν.

2/ Η μεθοδολογία της συνέντευξης είναι αδιαχώριστη από τη μεθοδολογία της κατάστασης παρατήρησης που προϋποθέτει μία συστηματική έρευνα των διαδικασιών των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων των οποίων οι μελέτες που διεξάγονται στη κοινωνική πειραματική ψυχολογία επί των διομαδικών σχέσεων αποτελούν μία σημαντική άποψη.

3/ Τα δεδομένα της συνέντευξης είναι καθορισμένα από τη κατάσταση κοινωνικής αλληλεπίδρασης από την οποία προέρχονται και πρέπει να αναλύονται σε σχέση μ'αυτή. Τα δεδομένα δεν μπορούν να έχουν προβλεπτική αξία παρά μόνο κάτω από κοινωνικές προϋποθέσεις όμοιες μ'αυτές κάτω από τις οποίες συλλέχθηκαν τα δεδομένα.

Σύμφωνα με την προσφιλή τακτική μας, ας αρχίσουμε από αυτά που δεν πρέπει να κάνουμε. Ο E. E.M. Porter (1950, από Chauchat 1985) ξεχωρίζει πέντε γενικές στάσεις που πρέπει να αποφεύγονται από τον ερευνητή (ως προς την διαφύλαξη της μη-κατευθυντικότητας):

- *Συμβουλευτική στάση* η οποία αποσκοπεί στο να κατευθύνεται ο συμμετέχων προς ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς.
- *Στάση αξιολόγησης* η οποία συνίσταται στο να κρίνεται το πλαίσιο αξιών που παρουσιάζεται από τα λεγόμενα του συμμετέχοντα.
- *Στάση βοήθειας* όπου ο ερευνητής δείχνει στον συμμετέχοντα ένα προσωπικό ενδιαφέρον, να τον επιβεβαιώνει ή να τον βοηθάει.
- *Ερευνητική στάση* όπου γίνεται εμφανής η πρόθεση να επαληθευθεί μία ερευνητική υπόθεση ή η εκμείωση μιας συγκεκριμένης πληροφορίας.
- *Ερμηνευτική στάση* κατά την οποία ο ερευνητής προτείνει στο υποκείμενο ένα επεξηγηματικό σχήμα ή ένα σχήμα ερμηνείας της συμπεριφοράς του.

Έτσι, ο ερευνητής έχει στόχο να:

- *βοηθήσει τον συμμετέχοντα να μιλά αυθόρμητα και ανοιχτά,*
- *Να μειώσει –όσο αυτό είναι δυνατόν- την επιρροή που ασκεί στις απαντήσεις του συμμετέχοντα.*

Γι'αυτό τους λόγους, καλό θα ήταν να ακολουθεί τις εξής συμβουλές:

A. *Να ακούει περισσότερο απ'όσο μιλάει.* Οι περισσότεροι ερευνητές μιλούν απλά υπερβολικά. Η συνέντευξη δεν είναι ο τόπος που θα αναπτυχθούν οι προσωπικές εμπειρίες και γνώμες του ερευνητή.

B. *Να θέτει τις ερωτήσεις κατά τρόπο ευθύ, ξεκάθαρο και όχι απειλητικό.* Εάν ο συμμετέχων αποκτήσει μια αμυντική στάση ή –απλά- συγχυστεί, δεν θα είναι σε θέση να δώσει οποιαδήποτε πληροφορία.

Γ. *Να καταργήσει οποιαδήποτε μορφή σύνταξης που οδηγεί τους συμμετέχοντες στο να απαντούν με συγκεκριμένο τρόπο.* Πολλοί συμμετέχοντες θα οδηγηθούν έμμεσα στο να «ευχαριστήσουν» τον ερευνητή με το να δίνουν τις απαντήσεις που πρέπει ειδικότερα εάν ο ερευνητής εκπέμπει αυτή την πληροφορία. Είναι λογικό σε μια συζήτηση (ακόμα κι αν πρόκειται περί συνέντευξης), ο συνομιλητής σας να προσπαθήσει να σας ευχαριστήσει λέγοντας σας αυτό που νομίζει ότι θέλετε να ακούσετε. Προσέξτε μην του δείξετε τον τρόπο...

Δ. *Να είναι ευχάριστος και να το «διασκεδάζει».* Μην περνάτε το μήνυμα ότι βαριέστε ή ότι λυπάστε ή, ακόμα, ότι φοβάστε. Αντίθετα υιοθετήστε μια ευχάριστη στάση με το να αλλάζετε συχνά τον τόνο της φωνής σας ή τις εκφράσεις του προσώπου σας.

Μερικές γενικότερες συμβουλές:

1. *Εμφάνιση.* Ντυθείτε με περίπου ίδιο τρόπο όπως ντύνεται η ομάδα στόχος. Εάν αμφιβάλετε ντυθείτε απλώς ουδέτερα.
2. *Προσέγγιση.* Να είστε ευχάριστοι/ες. Προσπαθήστε να κάνετε το υποκείμενο να νιώσει άνετα.
3. *Οικειότητα με το πρωτόκολλο.* Μπορείτε να υποθέσετε πως είστε περίπου σαν ένας ηθοποιός που ο ρόλος του είναι να θέσει μερικές ερωτήσεις: πρέπει να ξέρετε καλά τον ρόλο σας και, γιατί όχι, να έχετε κάνει κάποιες πρόβες.
4. *Ακριβής έκφραση.* Χρησιμοποιείστε την ακριβή σύνταξη των ερωτήσεων όπως είναι γραμμένη στο πρωτόκολλο. Επίσης κρατείστε την προ-επιλεγμένη σειρά.
5. *Παρεμβάσεις.* Χρησιμοποιείστε τους συγκεκριμένους τύπους παρεμβάσεων χωρίς να νεωτερίζετε.

5.4.4. Ειδικές κατηγορίες συνεντεύξεων.

Υπάρχουν (και σίγουρα μπορούν να υπάρξουν) πολλά είδη συνεντεύξεων που διαφοροποιούνται από το πιο συνηθισμένο. Η λογική σε αυτές τις διαφοροποιήσεις είναι ότι η συνέντευξη μπορεί να προσαρμοστεί σχετικά εύκολα σε κάποιες ειδικές ανάγκες⁵³. Μερικά⁵⁴ απ' αυτά τα είδη είναι:

---

⁵³ Η προσαρμοστικότητα της συνέντευξης, το μέρος εκείνο που αφήνεται στη πρωτοβουλία του υποκειμένου και στην αυθόρμητη σκέψη του ενώ δεν την περιορίζει σ' ένα αυστηρό πλαίσιο, τη καθιστούν σαν την ευνοϊκότερη μέθοδο για τη μελέτη ορισμένων μεταβλητών όπως οι αξίες, οι πίστεις, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις... Πρόκειται πράγματι για σύνθετες μεταβλητές τις οποίες δεν μπορούμε να αποκτήσουμε παρά μόνο διαμέσου της κατεργασίας ενός λόγου.

Συνεπώς, η συνέντευξη διαφέρει εντελώς από το ερωτηματολόγιο. Σ' ένα ερωτηματολόγιο, πράγματι, το υποκείμενο συναντά πρόβλημα να προσδιοριστεί σε σχέση με προκαθορισμένα σχήματα σκέψεων: Οι ερωτήσεις που του τίθενται δεν είναι απαραίτητα αυτές που θέτει ο ίδιος στον εαυτό του ή αυτό που του επιβάλλεται είναι η πνευματική αναπαράσταση ενός φαινομένου, μία ανάμεσα σ' άλλες πιθανές αναπαραστάσεις, αυτή η οποία υποθέτει ο ερευνητής. Αλλά, όταν πρόκειται για παρατήρηση αναπαραστάσεων των ίδιων των υποκειμένων και για τις διαδικασίες σκέψης πάνω στις οποίες στηρίζονται, χρειάζεται μία μέθοδος η οποία να επιτρέπει στο υποκείμενο μία έκφραση πιο προσωπική.

Έτσι η μελέτη του S. Moscovici πάνω στην αναπαράσταση της ψυχανάλυσης δείχνει συγχρόνως τη πολυπλοκότητα αυτού του αντικείμενου μελέτης και την ανάγκη προσφυγής σ' ένα τύπο μεθόδου όπως είναι η συνέντευξη. Είναι πράγματι η μελέτη των επιχειρημάτων που δίδονται από το κάθε υποκείμενο, τα οποία του επιτρέπουν να δει κατά πόσο η ψυχανάλυση, όπως και κάθε θεωρητική κατασκευή, αμφισβητεί τις αξίες και τους κανόνες των κοινωνικών ομάδων, κατά πόσο ορισμένα στοιχεία αυτής της θεωρίας είναι μεταποιημένα σε σχέση με αυτές τις αξίες για να αφομοιωθεί μία παράσταση στη κοινωνική πραγματικότητα της κάθε ομάδας και πόσο τελικά αυτή η αφομοίωση γίνεται διαμέσου γνωστικών διαδικασιών, κυρίως η αναλογία και η ενίσχυση.

Χωρίς αμφιβολία η διαδικασία παρατήρησης ξεπερνά εδώ το πλαίσιο της μεθόδου και μία σημασία αντίληψης της έρευνας και επίσης μία αντίληψη της κοινωνικής ψυχολογίας όπως τη προσδιορίζει ο S. Moscovici: «Το σύνολο της έρευνας μας δείχνει ότι ένα ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο μπορεί να χρησιμοποιήσει μία ποικιλία τρόπων σκέψης σε σχέση με τον έλεγχο του εξωτερικού περιβάλλοντος και τους σκοπούς που θέτει. Οι παρεμβολές και οι ειδικότητες που προκύπτουν, αποτελούν ένα πραγματικό πολυφασικό γνωστικό φαινόμενο. Είναι αυτό το φαινόμενο το οποίο η κοινωνική ψυχολογία πρέπει να μελετήσει και όχι μία κοινωνικά ετερογενής σκέψη για την ατομική σκέψη.»

Η λειτουργία της ατομικής ή συλλογικής σκέψης δεν μπορεί πράγματι παρά να απορρέει από μία μέθοδο όπως η συνέντευξη η οποία επιτρέπει στα υποκείμενα να εκφράζονται με τους δικούς τους όρους, χρησιμοποιώντας συγχρόνως τις ίδιες τους τις αντιλήψεις - οι οποίες δεν είναι σαν τις επιστημονικές αντιλήψεις των οργάνων έρευνας αλλά είναι τα συστατικά στοιχεία της σκέψης τους και γ' αυτό συνεπάγεται ότι σαν μέρος αυτών, αποτελούν μία άποψη του αντικείμενου μελέτης- και τους δικούς τους τύπους επιχειρηματολογίας, λογικούς ή όχι, δεν έχει σημασία: Συνεπώς, αν έχει λιγότερους κανόνες είναι περισσότερο πλούσια.

2/ Προσέγγιση του ασυνείδητου.

Η ημι-κατευθυντική συνέντευξη και κυρίως η μη κατευθυντική συνέντευξη θεωρούνται συχνά σαν μέθοδοι προσέγγισης του υποσυνείδητου, εννοώντας μ' αυτό το σχεδόν συνειδητό. Το ασυνείδητο ορίζεται εδώ σαν ένα επίπεδο σκέψης όπου η λογοκρισία είναι κατώτερη από ότι συνήθως. Αυτός ο όρος παίρνει μία ευρεία σημασία, μία αόριστη έννοια χωρίς συγκεκριμένο σύνδεσμο με την αντίληψη έτσι όπως την έχει ορίσει ο S. Freud.

Αυτή η λειτουργία της συνέντευξης βασίζεται στη χρησιμοποίηση του ελεύθερου συσχετισμού, διαδικασία που εφαρμόζεται στις ψυχαναλυτικές θεωρίες, όπου θεωρούμε ότι οι συνδυασμοί στοιχείων φαινομενικά άσχετων παραπέμπουν σε αναπαραστάσεις που έχουν μείνει ασυνείδητες - η συνέντευξη επιτρέπει, πράγματι, στο υποκείμενο να εκφραστεί αυθόρμητα, ξεδιπλώνοντας τις σκέψεις του όπως κατά τη διάρκεια μίας αυθόρμητης σκέψης η οποία προέρχεται περισσότερο από ένα συνδυασμό ιδεών παρά από λογικούς συνειρμούς - η προσέγγιση του ασυνείδητου θα ήταν δυνατή από αυτή τη στάση ελάχιστου ελέγχου που υιοθετεί το υποκείμενο κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

Συνεπώς, η συνέντευξη εμφανίζεται σαν μία μέθοδος ιδιαίτερα προσαρμοσμένη για τις μελέτες κινήτρων εξ αιτίας των μη-λογικών και συναισθηματικών συνθετών των οποίων ο ορισμός είναι εξ άλλου σύνθετος. Έτσι, η συνέντευξη την οποία ονομάζουμε συνέντευξη κινήτρων είναι πολύ διαδεδομένη στο διαφημιστικό

1. *Η εξερευνητική συνέντευξη.* Η εξερευνητική συνέντευξη χρησιμοποιείται συνήθως σαν προ-έρευνα σε ερωτηματολόγια. Αν και δεν διαφέρει σε τίποτα από μια μίνι-έρευνα, έχει ορισμένα τυποποιημένα χαρακτηριστικά που μπορούν να την διαφοροποιήσουν. Αυτό συμβαίνει επειδή εδώ η συνέντευξη δεν είναι το κύριο μέσο έρευνας και κάποιος παράγοντες συμπιέζονται:

- απαιτείται μικρό δείγμα (συνήθως από 15 έως 50 συνεντεύξεις) αλλά πολύ διαφοροποιημένο έτσι ώστε να καλύπτει όλο το φάσμα του τελικού δείγματος
- το στυλ της συνέντευξης είναι πάντοτε ημι-κατευθυντικό και ο αριθμός των ερωτήσεων σχετικά περιορισμένος.
- Δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην συλλογή λεξικολογικού υλικού (για να διαμορφωθεί σωστά το ερωτηματολόγιο).
- Ο σκοπός είναι καθαρά η συλλογή της πληροφορίας με προτεραιότητα το εύρος και όχι το βάθος της.

2. *Η τηλεφωνική συνέντευξη.* Εφόσον το τηλέφωνο θεωρείται πλέον είδος πρώτης ανάγκης και μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι προσβάσιμο μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας, μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε με στόχο την οικονομία σε χρόνο, χρήμα και μετακινήσεις. Είναι εμφανές ότι η τηλεφωνική συνέντευξη διατηρεί πολλά από τα πλεονεκτήματα της συνέντευξης χωρίς να έχει μερικά από τα μειονεκτήματα της. Εντούτοις, η «πρόσωπο με πρόσωπο» προσέγγιση καταργείται εν μέρει και αυτό έχει ως συνέπεια κάποιες παρενέργειες: η έλλειψη οπτικής επαφής μπορεί να προκαλέσει προβλήματα στην τελική

τομέα. Οι επαγγελματίες της διαφήμισης ψάχνουν μέσω αυτής τις «ασυνείδητες» ανάγκες και επιθυμίες οι οποίες μπορούν να συνδυαστούν με το προϊόν. Έτσι, παρουσιάζουν για παράδειγμα ένα φάκελο σούπας σε σκόνη συνδυάζοντάς τον μ'ένα πολυτελή περιβάλλον όπου διεξάγεται ένα πολύ φροντισμένο γεύμα κατά τη διάρκεια των «τρελών χρόνων» (όπως ονομάζεται η δεκαετία του τριάντα) , έχοντας σαν «στόχο» την ομάδα που αποτελείται από εργαζόμενες γυναίκες κουρασμένες μετά από μία μέρα δουλειάς και στις οποίες οι δουλειές του σπιτιού καταλαμβάνουν τη θέση των φροντίδων και της πολυτέλειας.

Αυτή η αναζήτηση «ασυνείδητων» κινήτρων φανερώνει επιπλέον την αναζήτηση του ονείρου και του μύθου όπως αυτή του ασυνείδητου στη ψυχαναλυτική διαδικασία.

Χωρίς να αμφισβητήσουμε το πραγματικό ενδιαφέρον της συνέντευξης, πρέπει πάντως να προφυλαχθούμε από τη σύγχυση η οποία γίνεται ανάμεσα στην συνέντευξη έρευνας και στη ψυχαναλυτική διαδικασία. Τα ελάχιστα σαφή δάνεια που γίνονται τόσο στο επίπεδο των χρησιμοποιούμενων τόσο όρων όσο και διαδικασιών -όπως είναι ο ελεύθερος συνδυασμός- οδηγούν σε λάθος συμπεράσματα. Η ημι-κατευθυντική συνέντευξη έρευνας επιτρέπει και επιτρέπει μόνο να χαμηλώσουμε το κατώφλι της ηθικής λογοκρισίας με τη χρησιμοποίηση μιάς συναισθηματικής σχέσης μεταβιβαστικού τύπου. Το να εφαρμόσουμε τις ψυχαναλυτικές αντιλήψεις μέσα σ'αυτό το πλαίσιο δεν θα μας οδηγούσε παρά στο να βγάλουμε τη θεωρία από το λειτουργικό της πλαίσιο.

3/ Μελέτη ορισμένων πληθυσμών.

για ορισμένους πληθυσμούς, η συνέντευξη φαίνεται να είναι καλύτερα προσαρμοσμένη από το ερωτηματολόγιο. Πολλοί παράγοντες μπορούν να παρέμβουν, κυρίως η δυσκολία ή η άρνηση απαντήσεων σε μία σειρά από προσδιορισμένες εκ των προτέρων ερωτήσεις, ή και η ανάγκη απόκτησης προσωπικής επαφής για να απαντήσουν... Αυτό μπορεί να είναι η περίπτωση περιθωριακών πληθυσμών αλλά είναι επίσης συχνά η περίπτωση μικρών παιδιών. Ο J.Piaget σημειώνει σε σχέση μ'αυτό: «για να κρίνουμε τις πίστεις (των παιδιών) χρειαζόμαστε μία ειδική μέθοδο για την οποία ομολογούμε ... πως είναι δύσκολη, πως απαιτεί πολύ κόπο και πως χρειάζεται μία ματιά που προϋποθέτει ένα ή δύο χρόνια εμπειρίας.»

Αυτή η παράθεση του J.Piaget η οποία φανερώνει τη δυσκολία που παρουσιάζει η τεχνική της συνέντευξης μας εισάγει στο θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε παρακάτω.

Οι R.Ghiglione και B.Matalon δείχνουν τις πιο πιθανές εφαρμογές, κατά τη γνώμη τους, των τριών τύπων, μή-κατευθυντικής συνέντευξης, ημι-κατευθυντικής και κατευθυντικής, σε σχέση με τους στόχους έρευνας: Ορίζουν έτσι τέσσερεις στόχους έρευνας: Τον έλεγχο, την επαλήθευση, την εμπάθυνση και την εξερεύνηση και αντιστοιχούν στο καθένα από αυτούς το ή τα είδη συνέντευξης που ταιριάζουν καλύτερα.

Αυτοί οι συγγραφείς υπογραμμίζουν το γεγονός ότι η εκμάθηση της τεχνικής δεν πρέπει να εισάγει καμία ακαμψία στην επιλογή του είδους συνέντευξης για μία συγκεκριμένη μελέτη. Εδώ, όπως πάντα σε μία έρευνα, κανένας κανόνας δεν είναι απόλυτος, δεν υπάρχουν παρά χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

⁵⁴ Ίσως τα πιο συνηθισμένα...

ερμηνεία των δεδομένων⁵⁵. Όμως, το κυριότερο πλεονέκτημα της τηλεφωνικής συνέντευξης είναι και παραμένει η οικονομία: στοιχίζει πολύ λιγότερο. Τα τελευταία χρόνια, μετά από την εισαγωγή ηλεκτρονικών υπολογιστών, αναπτύχθηκαν διάφορα συστήματα υποβοήθησης τηλεφωνικών συνεντεύξεων. Τα C.A.T.I. (Computer Aided Telephone Interviewing) επιτρέπουν την αυτόματη και τυχαία επιλογή αριθμού τηλεφώνου⁵⁶, καταγράφουν χρόνο έναρξης και λήξης του τηλεφωνήματος, περιεχόμενο του τηλεφωνήματος (Baker 1988) κτλ.

3. *Η ομαδική συνέντευξη.* Μια τεχνική συνέντευξης που χρησιμοποιείται πολύ από τις εταιρίες διαφήμισης και προώθησης προϊόντων είναι η ομαδική συνέντευξη. Η χρήση τους είναι απαραίτητη για να δοκιμαστούν οι αντιδράσεις του κοινού σε νέα προϊόντα (Stewart & Shamdasani 1990) ή, για ερευνητικούς σκοπούς, όταν μελετούμε μια συγκεκριμένη και ήδη εγκατεστημένη ομάδα. Εντούτοις, η τεχνική αυτή παρουσιάζει το μειονέκτημα ότι χάνονται οι ατομικές απόψεις των συμμετεχόντων και τείνει να διαμορφωθεί μια συνολική άποψη με βάση την επιρροή, την συμμόρφωση και την εξουσία που ασκείται στα διάφορα μέλη της ομάδας. Το πρόβλημα μπορεί να πάρει διαστάσεις όταν κάποιοι συμμετέχοντες, εκτός του ότι δεν αφήνουν τους άλλους να μιλήσουν, θελήσουν να «αναλάβουν» τον έλεγχο παρακάμπτοντας ακόμα και τον ερευνητή... Σε τέτοιες περιπτώσεις καλό θα ήταν να καταγράφονται και άλλοι μη-λεκτικοί δείκτες όπως η στάση του σώματος, οι κινήσεις κτλ.
4. *Οι εστιασμένες συνεντεύξεις.* Η εστιασμένη συνέντευξη⁵⁷ φιλοδοξεί να προσεγγίσει όσο το δυνατόν περισσότερο το πρότυπο της κλινικής συνέντευξης του Rogers αλλά δίνει κάποιο έλεγχο στον ερευνητή. Εξειδικεύεται στην μελέτη περιπτώσεων όπου οι συνθήκες είναι ιδιόζυγες ή όταν αναφερόμαστε σε πολύ συγκεκριμένα γεγονότα. Οι συμμετέχοντες με κάποιο τρόπο έχουν εμπλακεί με το φαινόμενο υπό μελέτη και τους αφορά άμεσα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η ευρεία δειγματοληψία είναι από αδύνατη έως και άχρηστη: το ζητούμενο είναι να συλλεχθεί πληροφορία σε βάθος αναλύοντας τον λόγο, τις γνώμες και τα συναισθήματα των συμμετεχόντων. Έτσι, δίδεται ιδιαίτερη σημασία στην προσωπική υποκειμενική εμπειρία του καθενός εκ των συμμετεχόντων χωρίς να «βασανιζόμαστε» από δειγματοληψίες⁵⁸ κτλ. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η συμμετοχή του ερευνητή ανατρέπει τα μέχρι τώρα δεδομένα διότι καλείται ουσιαστικά να συμμετάσχει στην «ανεύρεση» της αλήθειας με ενεργό τρόπο. Πέρα από την ιστορική έρευνα που πρέπει να προηγηθεί, ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος να καταγράφει τις εμπειρίες των συμμετεχόντων σχετικά με τις διάφορες πτυχές του υπο-μελέτη θέματος, το νόημα που τους αποδίδουν και, τέλος, τις συνέπειες που έχουν τόσο γι'αυτούς τους ίδιους όσο και τους άλλους που έχουν αναμιχθεί. Πολλοί μελετητές αντιλαμβάνονται τις εστιασμένες συνεντεύξεις σαν ένα αμάλγαμα μεταξύ συνέντευξης, συμμετοχικής παρατήρησης και έρευνας-δράσης (Burgess 1983). Είναι σαφές ότι αυτή η τεχνική απαιτεί υψηλή εμπειρία και η οποιαδήποτε παρέμβαση μπορεί να αποδειχθεί κρίσιμη διότι μπορεί να αλλάξει με δραστικό τρόπο την ερμηνεία.

5.5. Η προσέγγιση μέσω γραπτού κειμένου: το ερωτηματολόγιο

Τα ερωτηματολόγια που συμπληρώνονται από τους ίδιους τους συμμετέχοντες έχουν μια αναμφίβολη επιτυχία στο ερευνητικό στερέωμα: είναι προτιμητέα από το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητών και τείνουν να επεκταθούν σε κάθε τομέα έρευνας. Πέρα από τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζονται σε προηγούμενη παράγραφο, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η επιτυχία του οφείλεται επίσης και σε μια δυσανάλογη⁵⁹ πρόοδο που είχαν όλες οι διαδικασίες που το αφορούν: η φθηνή φωτοτυπία και η εύκολη αναπαραγωγή, η ευρύτατη διάδοση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των στατιστικών προγραμμάτων καθώς και η παράλληλη

⁵⁵ Τι ακριβώς κάνει ο συμμετέχων εκείνη την ώρα; Ασχολείται καθόλου με την συνέντευξη ή απαντά στην τύχη; κτλ.

⁵⁶ Οπότε η δειγματοληψία είναι πολύ σωστότερη αποφεύγοντας τα λάθη.

⁵⁷ Ομαδική ή ατομική.

⁵⁸ Σε τέτοιες περιπτώσεις, συχνά το δείγμα εξαντλεί τον πληθυσμό.

⁵⁹ Δυσανάλογη με την έννοια ότι δεν είχαμε την ίδια πρόοδο σε άλλες τεχνικές συλλογής δεδομένων.

ανάπτυξη στατιστικών αναλύσεων. Αξίζει να αναφέρουμε ότι αν και οι μαθηματικές βάσεις αυτών των αναλύσεων έχουν τεθεί από τις αρχές του αιώνα, την δεκαετία του '60, κάποιοι φοιτητές πληρώνονταν (σαν «συμπληρωματικό» εισόδημα) για να διεκπεραιώσουν τις μαθηματικές πράξεις που αυτές συνεπάγονταν. Μετά από την έλευση των ηλεκτρονικών υπολογιστών η διεκπεραίωση αυτή έγινε μια υπόθεση λεπτών. Εντούτοις, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι αυτή η ευκολία οδήγησε και σε μια ανάλογη «μείωση» στην κατανόηση⁶⁰ των διαδικασιών που χρησιμοποιούνται σ' αυτές τις αναλύσεις και, επομένως, σε εμφανή δυστοκία επιστημονικής ερμηνείας των αποτελεσμάτων.

5.5.1. Υλοποίηση ερωτηματολογίου I: η μορφοποίηση.

Με τον όρο μορφοποίηση εννοούμε εδώ οποιαδήποτε διαδικασία που οδηγεί ή διευκολύνει στην κατασκευή ενός ερωτηματολογίου. Εφόσον, στην συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου ο ερευνητής συνήθως απουσιάζει, η προεργασία έχει τον βασικότερο ρόλο.

Κατ' αρχήν, πρέπει να αποφασίσουμε ποιόν ή ποιους τύπους ερωτήσεων θα χρησιμοποιήσουμε. Οι νέοι ερευνητές, σχεδόν στην απόλυτη πλειοψηφία τους, προτιμούν να θέτουν ανοικτές ερωτήσεις αν και μετά από κάποια εμπειρία, αυτή η τάση τους αντιστρέφεται και χρησιμοποιούν μόνον κλειστές ή κλίμακες. Σε κάθε περίπτωση, η ομοιογένεια του ερωτηματολογίου είναι επιθυμητή αν όχι απαραίτητη διότι εάν δεν τηρηθεί, τίθεται σε κίνδυνο ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα του ερωτηματολογίου: η εύκολη κωδικοποίηση και διασταύρωση των μεταβλητών.

Όμως, η σύνταξη ενός ερωτηματολογίου παρουσιάζει τα μεγαλύτερα προβλήματα της στην ίδια την επιλογή των ερωτήσεων: πρώτα πρέπει να απαντήσουμε στο ποιες ερωτήσεις θα θέσουμε και μετά να αποφασίσουμε με ποιο τρόπο θα τις θέσουμε... Σε αυτό το σημείο, δεν υπάρχουν δυστυχώς, έτοιμες συνταγές. Υπάρχει εντούτοις μια ως επί το πλείστον εμπειρική διαδικασία που μπορεί να μας υποδείξει έναν πιθανό τρόπο προσέγγισης⁶¹.

---

⁶⁰ Πολλές φορές, θα πρέπει να το πούμε, «άγνοια» είναι η καταλληλότερη λέξη...

⁶¹ Η επιχείρηση που καταπιάνεται λοιπόν με το να περάσει από το θεωρητικό και αφηρημένο μοντέλο της έρευνας στο μοντέλο των εκδηλώσεων που μπορούν να παρατηρηθούν, αντιστοιχεί σε μία διαδικασία πρακτικής εφαρμογής. Ο P. Lazarsfeld αναλύει αυτή τη διαδικασία η οποία επιτρέπει να μεταφράσουμε τις έννοιες με όρους συμπεριφορών που μπορούν να παρατηρηθούν ή με δείκτες. Περιλαμβάνει πολλές φάσεις: τον ορισμό της έννοιας, τον καθορισμό της σε διαστάσεις και την επιλογή των δεικτών που είναι σχετικοί με τις διαστάσεις αυτές.

1/Ένδειξη. Η ένδειξη είναι μία παρατηρήσιμη εκδήλωση μίας έννοιας ή ακόμη μίας μεταβλητής εννοώντας δηλαδή ένα ορισμένο παράγοντα με αφηρημένους όρους. Η ένδειξη μπορεί να είναι μία λεκτική συμπεριφορά (αναγγελία γνώμης), μία συμπεριφορά μη-λεκτική (μμητική, στάση σώματος, χειρονομία...) ή ότι δείχνει τη παρουσία της μεταβλητής που μελετούμε.

2/Δείκτης. Κατά τον τρόπο του P.Lazarsfeld, χρησιμοποιούμε τον όρο του δείκτη για ότι μπορεί να παρατηρηθεί. Ο όρος του δείκτη -ή του αριθμητικού δείκτη- δείχνει το ποσοτικό σχήμα ή το μέτρο ενός παράγοντα: μιλάμε λοιπόν για δείκτη συντηρητισμού ή για δείκτη κοινωνικής προσαρμογής... Ένας δείκτης συντάσσεται γενικά από πολλές ενδείξεις εκ των οποίων προμηθεύεται μία αριθμητική σύνθεση. Μπορούμε ακόμη να πούμε ότι ένας δείκτης είναι η περίληψη της πληροφορίας που προσφέρουν διάφορες ενδείξεις.

Η κατασκευή των δεικτών επεμβαίνει στο επίπεδο της ανάλυσης των δεδομένων και δεν περιλαμβάνεται λοιπόν στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου που είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στη μεθοδολογία του ερωτηματολογίου. Να προσέξουμε μόνο ότι αυτή η κατασκευή αποτελεί επίσης μία πρακτική εφαρμογή μεταβλητής.

Η πρακτική εφαρμογή των μεταβλητών καταλαμβάνει μία ιδιαίτερα σημαντική θέση σ' ένα ερωτηματολόγιο. Η παρατήρηση είναι, πράγματι, πολύ τυποποιημένη, συγκεκριμένη αλλά περιορισμένη, σχεδιασμένη, με τέτοιο τρόπο ώστε αν σημαντικοί δείκτες δεν ταξινομηθούν, το ερωτηματολόγιο δεν μας επιτρέπει να αποκαλύψουμε την ύπαρξη τους, αντίθετα απ' αυτό που συμβαίνει με τις μεθόδους παρατήρησης που είναι πιο προσαρμόσιμες και στις οποίες μπορεί κανείς να αυτοσχεδιάσει όπως είναι η συνέντευξη.

3 / Είδη δεικτών.

α / Δείκτες καταγραφής γεγονότων και τυπικοί δείκτες : Οι δείκτες καταγραφής γεγονότων (προσωπική συμμετοχή στις διαδηλώσεις του Μάη του 68 στο Παρίσι, ή συμμετοχή στη ψηφοφορία των τελευταίων προεδρικών εκλογών...) και οι τυπικοί δείκτες (κοινωνικό καθεστώς, ένταξη σ'ένα πολιτικό κόμμα...) δεν επιζητούν την υποκειμενική αποδοχή του υποκειμένου. Είναι γενικά εύκολοι να παρατηρηθούν.

Το κύριο πρόβλημα είναι λοιπόν να διαλέξουμε τους κατάλληλους δείκτες σε σχέση με το σκοπό της μελέτης. Έτσι, μία μεταβλητή που χρησιμοποιείται τόσο συχνά όσο η κοινωνικό-επαγγελματική κατάσταση δεν μπορεί πάντως να γίνει κατανοητή με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις έρευνες.

Ο C.Levy-Leboyer, στη μελέτη του που ονομάζεται «Η επαγγελματική φιλοδοξία και η κοινωνική κινητικότητα», χρησιμοποιεί μία ιδιαίτερη ταξινόμηση των κοινωνικό-επαγγελματικών ομάδων. Αυτή η ταξινόμηση λαμβάνει υπ' όψιν της τρεις απόψεις του επαγγέλματος:

τις υπηρεσίες (δημόσια υπηρεσία, ιδιωτική και ανεξάρτητοι εργαζόμενοι)
τον τομέα (δικαστικός τομέας, ιατρικός ...)

το κοινωνικό-επαγγελματικό επίπεδο που χαρακτηρίζει το κοινωνικό καθεστώς του υποκειμένου. Η υιοθετημένη ταξινόμηση επιτρέπει να ορίσουμε πιο συγκεκριμένες κατηγορίες κινητικότητας ανάμεσα στις γενιές από τις συνηθισμένες ταξινομήσεις, και, ξεκινώντας απ'αυτές τις κατηγορίες, είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε εκδηλώσεις λιγότερο ή περισσότερο φανερές της κοινωνικής φιλοδοξίας.

β/ Υποκειμενικοί δείκτες: Στη κοινωνιολογία και ακόμη περισσότερο στη ψυχολογία, πολλοί είναι οι δείκτες που δεν είναι ούτε τυπικοί, ούτε καταγραφής γεγονότων. Είναι υποκειμενικής τάξης όπως για παράδειγμα οι δείκτες γνώμης ή ακόμη οι δείκτες κοινωνικών παραστάσεων.

Έτσι, στη μελέτη για τη εικόνα της εγκληματικής δικαιοσύνης στη Γαλλία, η εικόνα του δικαστή κατανοείται διαμέσου των επόμενων δεικτών οι οποίοι παρουσιάζονται με το σχήμα των εκφράσεων γνώμης:

- Ο δικαστής επηρεάζεται από το δικηγόρο που μιλάει καλύτερα.
  - για να έχεις καλούς δικαστές, θα πρέπει να τους πληρώσεις περισσότερο.
  - Ανάλογα με το αν ο δικαστής κοιμήθηκε καλά ή όχι, έφαγε καλά ή όχι, θα κρίνει.
  - για πολλούς δικαστές, το να κρίνουν γίνεται ρουτίνα.
  - Το να είσαι δικαστής, θα έπρεπε να ήταν σχεδόν μία ιεροσύνη.
  - Αυτό που είναι ενοχλητικό, είναι που οι δικαστές ανήκουν σχεδόν όλοι στη τάξη των μικροαστών.
  - Οι καλύτεροι δικαστές είναι αυτοί των δικαστηρίων των παιδιών.
  - Οι δικαστές είναι πάντα ελεύθεροι να αποδώσουν δικαιοσύνη ανάλογα με τη συνείδηση τους.
- 4/Καθορισμός των δεικτών.

α/ Εμπειρική προσέγγιση: Η επέμβαση και η επιλογή των δεικτών πηγάζει γενικά από μία εμπειρική προσέγγιση. Αφού ορίσουμε και προσδιορίσουμε τις μεταβλητές που μελετούμε, ψάχνουμε ψηλαφιστά, με συσχετισμούς ιδεών και στη πραγματικότητα, χωρίς ιδιαίτερη μέθοδο, όλες τις πιθανές εκδηλώσεις αυτών των μεταβλητών.

Η αξία των δεικτών εξαρτάται λοιπόν από :

- Την ακρίβεια του ορισμού της έννοιας στην οποία αναφερόμαστε.
- Την κοινωνικο-πολιτιστική ομοιότητα με το πληθυσμό που μελετούμε.

Τα προτερήματα της παρατήρησης και της ανάλυσης παίζουν εδώ σημαντικό ρόλο. Πρέπει, πράγματι, να μπορούμε να εντοπίζουμε τις κατάλληλες συμπεριφορές, συχνές ή όχι, και να αποκωδικοποιούμε τη σημασία τους.

Η εμπειρική προσέγγιση προϋποθέτει στενές επαφές με το πληθυσμό, επαναλαμβανόμενες παρατηρήσεις όπως και μία κλινική ανάλυση των συμπεριφορών και των φαινομένων που μελετάμε. Χωρίς αμφιβολία, τα αποτελέσματα μίας τέτοιας προσέγγισης δεν έχουν εξ ολοκλήρου συνοχή παρά μόνο αν στηριχθούν, όπως λει ο A.Binet, σε μία θεωρητική μελέτη.

β/ Από τη θεωρία στους δείκτες: Μερικοί συγγραφείς υιοθετούν μία διαφορετική προσέγγιση. Ξεκινώντας από μία θεωρία και από ένα θεωρητικό μοντέλο του φαινομένου που μελετούν, ψάχνουν δείκτες που αντιστοιχούν ακριβώς στις έννοιες έτσι όπως τις ορίσαμε μέσα στο συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο. Η προσέγγιση που ακολούθησε ο J.Lautrey στη μελέτη του που εκδόθηκε με το τίτλο «Κοινωνική τάξη, Οικογενειακό περιβάλλον, Νοημοσύνη» δίνει ένα παράδειγμα για το είδος αυτό προσέγγισης.

Αυτός ο συγγραφέας αναλύει τους μηχανισμούς μέσω των οποίων το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει τη πνευματική ανάπτυξη του παιδιού και βγάζει τις υποθέσεις του από τη θεωρία του Piaget πάνω στην ανάπτυξη της νοημοσύνης. Αυτή η μελέτη στηρίζεται πάνω στη κεντρική θεωρητική αρχή κατά την οποία "ένα περιβάλλον είναι τόσο περισσότερο ευνοϊκό για τη γνωστική ανάπτυξη όσο περισσότερο παρουσιάζει συγχρόνως τα παρακάτω δύο χαρακτηριστικά:

- να είναι πηγή ενοχλήσεων, δηλαδή αντιστάσεων στα σχήματα αφομοίωσης του υποκειμένου.
- να προσφέρει τις απαραίτητες συνθήκες στις εξισορροπήσεις, δηλαδή στις δομήσεις.»

Ο συγγραφέας οδηγείται λοιπόν στο να ορίσει τα πιθανά είδη περιβάλλοντος σε σχέση με το συνδυασμό της παρουσίας ή της απουσίας αυτών των χαρακτηριστικών. Όπως η απουσία και των δύο συγχρόνως χαρακτηριστικών αντιστοιχεί σ'ένα περιβάλλον χωρίς εξάρσεις (δηλαδή σε απουσία περιβάλλοντος), δεν υπάρχουν παρά τρεις πιθανοί τύποι περιβάλλοντος. Καθένας αντιστοιχεί σ'ένα είδος δόμησης.

1. Το ασθενώς δομημένο περιβάλλον είναι το περιβάλλον όπου τα γεγονότα που διαδραματίζονται είναι απρόοπτα. Κανένας κανόνας, καμία συνήθεια δεν επιτρέπουν στο παιδί να προβλέψει τη στάση των γονιών του ούτε αυτό το οποίο μπορούν να πουν.

2. Το ελαστικά δομημένο περιβάλλον είναι ένα περιβάλλον όπου υπάρχουν κανόνες που δεν εφαρμόζονται με συστηματικό τρόπο, αλλά μεταβάλλονται ανάλογα με τις περιστάσεις. Προκαλεί και επιτρέπει συγχρόνως εγχειρήματα εξισορρόπησης.

3. Το αυστηρά δομημένο περιβάλλον είναι ένα περιβάλλον στο οποίο οι κανόνες είναι αυστηροί, συστηματικοί, και τα απρόβλεπτα γεγονότα σπάνια, έτσι ώστε το παιδί δεν έχει παρά ελάχιστες ευκαιρίες να αντιμετωπίσει καινούργιες καταστάσεις που απαιτούν γνωστικές δομές.

Η πρακτική εφαρμογή των τρόπων δόμησης οικογενειακού περιβάλλοντος είναι του παρακάτω τύπου.

Αναφορικά με τη χρησιμοποίηση των ψαλιδιών έχουμε :

1. Ασθενή δόμηση: «Το παιδί χρησιμοποιεί ψαλίδι όπως θέλει»
2. Ελαστική δόμηση: «Το παιδί χρησιμοποιεί ψαλίδι αλλά κάτω ορισμένες συνθήκες» (για παράδειγμα παρουσία των γονιών ή ψαλίδι με στρογγυλές άκρες).
3. Αυστηρή δόμηση: «Οι γονείς δεν θέλουν να χρησιμοποιεί το παιδί ψαλίδι γιατί το βρίσκουν επικίνδυνο.»

Ο συγγραφέας προχωρεί σε διαδικασία, όπως βλέπουμε, με βάση αλυσιδωτών συμπερασμάτων. Τα είδη οικογενειακού περιβάλλοντος αντιστοιχούν σε καθορισμένα μοντέλα βασισμένα στα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος που πηγάζουν από τη θεωρητική αρχή, τα είδη δόμησης απορρέουν από τα χαρακτηριστικά κάθε είδους περιβάλλοντος. Τέλος, οι δείκτες κάθε είδους δόμησης είναι παραδείγματα των χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος. Αυτή η προσέγγιση συνίσταται λοιπόν από μία σειρά λογικών εγχειρημάτων που ξεκινούν από το πιο θεωρητικό επίπεδο για να φθάσουν στο πιο πρακτικό επίπεδο.

Καταρχάς, αυτή η προσέγγιση φαίνεται ριζικά διαφορετική από την εμπειρική προσέγγιση. Είμαστε λοιπόν μακριά από την έρευνα με δοκιμές και λάθη, μακριά επίσης από τη χρησιμοποίηση δεδομένων κλινικής παρατήρησης. Παρόλα αυτά, κατά την εξέλιξη μίας έρευνας, η αλυσίδα των εγχειρημάτων ακολουθεί σπάνια γραμμές καλά καθορισμένες τόσο από λογικής όσο και από χρονολογικής άποψης. Η αναφορά της έρευνας μπορεί να οδηγήσει κατ'αυτό το τρόπο σε αυταπάτη. Στη πρακτική, οι δύο τρόποι διαδικασίας συνυπάρχουν μέσα στην ίδια έρευνα. Έτσι, η εμπειρική προσέγγιση δεν μπορεί να περιοριστεί στη παρατήρηση χωρίς να προσφύγει σ'αυστηρούς εννοιολογικούς ορισμούς διατρέχοντας το κίνδυνο να χαθεί μέσα στο ανομοιογενές σύνολο, να σκορπιστεί και να χάσει το νόημα της. Επίσης, δεν μπορεί να εννοηθεί μία προσέγγιση θεωρητική αν δεν αναφέρεται συγχρόνως σε μία ολότητα ενστικτωδών γνώσεων και κλινικών παρατηρήσεων.

B / Ανάλυση του πρακτικού δεσμού και των συνεπειών του

1/Διεργασία συμπεράσματος. Ο πρακτικός δεσμός ανάμεσα σ'ένα δείκτη και τη μεταβλητή που αντιπροσωπεύει ιδρύεται με βάση μία διεργασία συμπεράσματος, έχοντας υπ'όψιν ότι η ύπαρξη ή όχι της μεταβλητής υποβάλλεται από την ύπαρξη ή όχι του δείκτη. Έτσι, σ'ένα ερωτηματολόγιο πάνω στις κοινωνικές προκαταλήψεις, αν ένας Γάλλος πει ότι αρνείται να παντρευτεί αυτός ο ίδιος ή τα παιδιά του με έναν Άραβα, η δήλωση του θεωρείται σαν μία εκδήλωση μίας πιο γενικής εχθρικής συμπεριφοράς προς την ομάδα των Αράβων.

2 / Σχέση πιθανότητας. Ο P. Lazarsfeld επιμένει πάνω στο τυχαίο χαρακτήρα του δεσμού ανάμεσα σ'ένα δείκτη και τη μεταβλητή που επιτρέπει να μελετήσουμε. «Η σχέση ανάμεσα στο ένα και στο άλλο είναι ορισμένη, λει, με όρους πιθανότητας και όχι σιγουριάς.»

για παράδειγμα, το να πούμε ότι γονείς δημιουργούν ένα οικογενειακό περιβάλλον με ελαστική δομή, δεν σημαίνει ότι κάθε στιγμή και σε κάθε περίπτωση συμπεριφέρονται ανάλογα με τους καλά καθορισμένους κανόνες. Μεταβάλουν την συμπεριφορά τους ανάλογα με τη περίπτωση, όπως καθορίζει στον ορισμό που ο J.Lautrey δίνει σ'αυτή την έννοια, αλλά συμπεριφέρονται μ'αυτό το τρόπο το περισσότερο καιρό. Σε πολλές περιπτώσεις, δείχνονται ελαστικοί :

- συζητώντας μαζί του την επιλογή των ρούχων του και έχοντας υπ'όψιν τους τις προτιμήσεις του στη τελική επιλογή.

Το πρώτο βήμα που θα μας βοηθήσει γενικά, και αυτό ισχύει σχεδόν παντού, είναι, βέβαια, η μελέτη της αρμόδιας βιβλιογραφίας επί του θέματος: είναι σαφές ότι, όπως και στην συνέντευξη ή στην άμεση παρατήρηση, οι προηγούμενες προσπάθειες έχουν πολλά στοιχεία να δώσουν και σε πολλές περιπτώσεις είναι δόκιμο να μεταφερθούν αυτούσια ερωτηματολόγια⁶². Με αυτό τον τρόπο καθίσταται δυνατή και η άμεση σύγκριση μεταξύ δειγμάτων που προέρχονται από διαφορετικούς τόπους ή σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που μπορεί να προκύψει ειδικά σε διαχρονικές έρευνες είναι ότι λόγω της μεταβαλλόμενης ιστορικής πραγματικότητας κάποιες ερωτήσεις, ιδιαίτερα επιτυχημένες κατά τα άλλα, κρίνονται ανεπαρκείς ή ολότελα εκτός θέματος... Μπορούμε όμως πάντοτε να αποκομίσουμε πολύτιμες πληροφορίες... Εάν τελικά αποφασίσουμε να κατασκευάσουμε ερωτηματολόγιο «εκ του μηδενός» θα ήταν προτιμητέο να ακολουθήσουμε κάποια βήματα αποφεύγοντας τις κακοτοπιές:

1. Το μελετούμενο θέμα πρέπει να αποσαφηνισθεί κατά τρόπο ώστε να είναι δυνατή η διερεύνηση του μέσα από κάποιες ερωτήσεις όπως κι αν είναι αυτές. Θέματα τα οποία είναι υπερβολικά «σφαιρικά» ή/και «ασαφή» δεν μπορούν να ευδοκιμήσουν σε τέτοιες τεχνικές. Ακόμα όμως και θέματα όπως ο «κοινωνικός αποκλεισμός» ή το «AIDS» πρέπει πρώτα να αποσαφηνισθούν και μετά να προχωρήσουμε σε κατασκευή ερωτηματολογίου. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να προσδιορίσουμε και να αιτιολογήσουμε επαρκώς τι είναι αυτό που ψάχνουμε και γιατί ψάχνουμε να το βρούμε με αυτό τον συγκεκριμένο τρόπο. Σε άλλες τεχνικές με υψηλή δυνατότητα feedback (όπως η συνέντευξη), το στάδιο αυτό μπορεί και να βρεθεί μέσα από την ίδια την ερευνητική διαδικασία, στο ερωτηματολόγιο αυτό είναι αδύνατον. Έτσι, πρέπει από την αρχή να ξέρουμε και να θέσουμε –πολλές φορές με την μορφή θεωρήματος δηλαδή αυταπόδεικτης αλήθειας- τον εγχειρηματικό ορισμό του υπό μελέτη θέματος: η «ψυχική ασθένεια» θα είναι η ψυχική ασθένεια που μελετούμε και όχι οποιαδήποτε άλλη «ψυχική ασθένεια» που μπορεί να υπάρχει. Κατ'αναλογία, οι ερωτήσεις που θα θέσουμε δεν μπορεί παρά να είναι τα «παιδιά» αυτού του ορισμού: οι κατηγοριοποιήσεις που μπορεί να προκύψουν θα είναι μια αντανάκλαση του ορισμού στην πράξη.
2. Πρέπει να προηγηθεί οπωσδήποτε μια προ-έρευνα συνήθως με την μορφή της εξερευνητικής συνέντευξης (βλέπε προηγούμενη παράγραφο). Το στάδιο αυτό πέραν την σχεδόν τυπικά απαιτούμενης παρουσίας του⁶³, έχει έναν ουσιαστικό ρόλο: την νοηματική και λεξικολογική καταλληλότητα των ερωτήσεων ως προς το θέμα της μελέτης

-
- αφήνοντας το να μιλάει στο τραπέζι όταν αυτά που λει έχουν σχέση με τη συζήτηση ή όταν έχει κάτι το ενδιαφέρον να διηγηθεί.
  - δεχόμενοι σε μερικές περιπτώσεις να μη γυρίσει από το σχολείο μία ορισμένη ώρα - για παράδειγμα όταν κάνει μία παράκαμψη για να συνοδέψει ένα συμμαθητή, κ.λ.π

Αντίθετα, μπορούν, σ' άλλες περιπτώσεις πιο εξαιρετικές, να αντιδράσουν σαν αυστηροί γονείς :

- απαγορεύοντας στο παιδί να χρησιμοποιήσει ψαλίδι.
- μη αφήνοντας το να ανάψει σπίρτα.

Οι αποκλίσεις αυτού του τύπου είναι μάλλον σπάνιες, εξειδικευμένες ή τυχαίες, δεν αλλάζουν τη γενική τάση της συμπεριφοράς αυτών των γονιών.

Συνήθως, η βασική στάση δεν αμφισβητείται από την αντίθετη στάση ενός και μόνο υποκειμένου. Ο κάθε δείκτης μπορεί να παίζει ένα ευκαιριακό, περιθωριακό και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί παρά να εκφράζει τη γενική τάση. Έτσι, ένα πρόσωπο μπορεί να χαρακτηρίζεται σαν συντηρητικό ακόμα και αν, σ' ένα συγκεκριμένο σημείο, δείχνει να είναι αποκλίνων σε σχέση μ' αυτή την ιδεολογία.

Η σχέση πιθανότητας ανάμεσα στη μεταβλητή και το δείκτη εμπεριέχει δύο μεθοδολογικές συνέπειες.

α/ Πολλαπλοί δείκτες: Η παρατήρηση μίας μεταβλητής δεν πραγματοποιείται συνήθως με βάση ένα και μόνο δείκτη εκτός αν πρόκειται να θεωρήσουμε μία συμπεριφορά σαν κανόνα ο οποίος είναι εξαιρετικά σπάνιος. για κάθε μεταβλητή, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε πολλούς δείκτες, δηλαδή πολλές μορφές εκδηλώσεων της μελετούμενης μεταβλητής.

Έχουμε εδώ ένα πραγματικό κανόνα που αφορά τη παρατήρηση.

⁶² Φυσικά, με τις κατάλληλες αναφορές...

⁶³ Στις περισσότερες ερευνητικές εργασίες αυτό το στάδιο είναι απαιτητό...

Για την πρώτη είναι σαφές ότι ακατάλληλες ερωτήσεις δεν μπορούν παρά να δώσουν τελικά «τυχαίες» απαντήσεις. Για τη δεύτερη, πρέπει να επεκταθούμε ίσως περισσότερο διότι αποτελεί έναν από τους πιο «ύπουλους» εχθρούς του ερωτηματολογίου. Η λεξικολογική ανάλυση είναι η εύρεση των κατάλληλων τρόπων, τόσο λεκτικά όσο και συντακτικά, που καθιστούν τις ερωτήσεις ορθά κατανοητές από το δείγμα. Είναι εμφανές ότι (σχεδόν) κάθε δείγμα έχει τις ιδιαιτερότητες του και αυτό μπορεί να αποβεί καταστρεπτικό εάν δεν παίζουμε με τους «κανόνες» του: μόνον οι εξερευνητικές συνεντεύξεις θα μας δώσουν τις κατάλληλες αναγγελίες ερωτήσεων που θα είναι «ορθά» κατανοητές από το δείγμα.

3. Αν και μοιάζει υπερβολικά «καχύποπτο», θα ήταν συνετό το ερωτηματολόγιο να εφαρμοστεί πρώτα σε ένα μικρό τμήμα του συνολικού δείγματος (10-30 συμμετέχοντες) και να επιμείνουμε να είμαστε παρόντες όταν συμβεί αυτό. Με αυτό τον τρόπο, μπορούμε να δώσουμε «παραπάνω» ελευθερίες στους συμμετέχοντες όπως το να σηκώσουν το χέρι τους εάν δεν καταλαβαίνουν κάτι ή εάν βρίσκουν ότι κάτι είναι παράλογο ή πολύ «επιθετικό»... Έτσι μπορούμε να κάνουμε κάποιες αλλαγές εάν θεωρήσουμε ότι οι οδηγίες συμπλήρωσης είναι ανεπαρκείς ή εάν δούμε ότι κάποιες ερωτήσεις είναι υπερβολικά ασταθείς για το κοινό το οποίο προορίζονται. Όμως, και εδώ έγκειται η ελευθερία του ερευνητή, μπορούμε να μην κάνουμε και απολύτως τίποτα εάν θεωρήσουμε ότι τελικά το πρόβλημα εμφανίζεται σε μερικούς μόνο συμμετέχοντες και όχι σε άλλους ενώ παράλληλα, *η εν λόγω ερώτηση είναι πολύ σημαντική για τις θεωρητικές μας αναζητήσεις...*

5.5.2. Υλοποίηση ερωτηματολογίου II: η παρουσίαση.

Η παρουσίαση του ερωτηματολογίου αφορά κατά κάποιο τρόπο την σωστή «σκηνοθεσία» που πρέπει να έχει ένα ερωτηματολόγιο ειδικά εάν είναι πολύπλοκο και μεγάλο: εάν περιλαμβάνει υποθετικές ερωτήσεις για παράδειγμα. Η εισαγωγική σελίδα κρίνεται αναγκαία εφόσον ο ερευνητής θα απουσιάζει από τον τόπο εφαρμογής.

Η εισαγωγική σελίδα πρέπει να περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία: 1. *Την ταυτότητα μας.* Ποιοι είμαστε και από που προερχόμαστε: το Πανεπιστήμιο, το ερευνητικό κέντρο ή οποιοδήποτε άλλο ίδρυμα που μας προσφέρει μια επιστημονική πλαισίωση... 2. *Τους σκοπούς μας.* Γιατί κάνουμε αυτή την έρευνα; Σε αυτό το σημείο ίσως χρειαστεί να επιμείνουμε περισσότερο διότι δεοντολογικά πρέπει να λέμε πάντα την αλήθεια: για λογαριασμό ποιου κάνουμε την έρευνα; Που θα δοθούν τα αποτελέσματα; Αρκετές φορές όμως είμαστε «αναγκασμένοι» να πούμε κάποιες «μη-αλήθειες»: τις αποκαλούμε μη-αλήθειες και όχι ψέματα διότι τις περισσότερες φορές ανταποκρίνονται περισσότερο σε μια παράλειψη της αλήθειας παρά σε μια διαστρέβλωση της. Ας μην ξεχνάμε ότι στην κοινωνική ψυχολογία και ειδικότερα στην πειραματική κοινωνική ψυχολογία, ο πειραματικός χειρισμός συχνά περιλαμβάνει την «εξαπάτηση⁶⁴» των συμμετεχόντων διότι μόνον έτσι γίνεται δυνατή η αυθόρμητη απάντηση τους (Korn 1997). 3. *Το κέρδος του συμμετέχοντα.* Τι είδους κίνητρο μπορούμε να δώσουμε στον συμμετέχοντα για να συμπληρώσει ένα ερωτηματολόγιο και να «χάσει» τον χρόνο του; Πέραν της γενικότερης «προαγωγής» της επιστήμης που έχει αποτελεσματικότητα⁶⁵ όταν το δείγμα μας προέρχεται από φοιτητές, σπουδαστές ή μαθητές, ο συμμετέχων πρέπει να έχει κάποιο λόγο να απαντήσει... Σε ερωτηματολόγια έρευνας αγοράς, η λύση που υιοθετείται πολλές φορές είναι η προσμονή κάποιου δώρου είτε άμεσα είτε μέσω κλήρωσης. Σε άλλες έρευνες, αρκεί να δείξουμε το όφελος που θα έχει ο συμμετέχων εφόσον η γνώμη του εισακούγεται και επομένως, κάποια αιτήματα του θα γίνουν πραγματικότητα... Σε αυτό το σημείο αναφέρεται επίσης εάν υπάρχει κάποιου είδους «προστασία» όπως η ανωνυμία ή όχι (θα αναφερθούμε στην ανωνυμία σε επόμενη παράγραφο). 4. *Οι ευχαριστίες εκ των προτέρων.* Μια εισαγωγική σελίδα τελειώνει πάντοτε με ευχαριστίες που απευθύνονται στον συμμετέχοντα. Πρόκειται για μια στοιχειώδη ευγένεια που δεν πρέπει να παραλείπεται ποτέ...

⁶⁴ Η αγγλική λέξη deception ίσως αποδίδει καλύτερα το νόημα που θέλουμε να δώσουμε...

⁶⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι το 90% των πανεπιστημιακών ερευνών γίνεται σε φοιτητές και μάλιστα σε πρωτοετείς... Πολλοί ερευνητές τόσο κατ' ιδίαν όσο και δημόσια έχουν κατακρίνει αυτή τη πρακτική αλλά αισθάνονται και αδύναμοι να την αποφύγουν...

Υπόδειγμα πρώτης σελίδας (Παπαστάμου & Κατερέλος 1998-1999, «Ψυχοκοινωνική αξιολόγηση των νεοσύλλεκτων»)

Αγαπητέ στρατευμένε,

Το ερωτηματολόγιο που ακολουθεί είναι μια ιδέα που εφαρμόζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

Ζητάμε να μας πεις τις απόψεις σου σε διάφορα θέματα που αφορούν τόσο τον ίδιο σου τον εαυτό όσο και την ζωή σου μέσα στο στρατόπεδο που υπηρετείς.

Σκοπός μας είναι να γνωρίσουμε τα προσωπικά σου προβλήματα καθώς κι αυτά που αντιμετωπίζεις κατά την διάρκεια της στρατιωτικής σου θητείας, έτσι ώστε η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων να μπορέσει να πάρει τα απαραίτητα μέτρα για να βελτιώσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες είσαι υποχρεωμένος να ζήσεις στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα.

Σε καλούμε λοιπόν να απαντήσεις απερίσπαστος με όλη την ειλικρίνεια και την αρμόζουσα σοβαρότητα, δεδομένου ότι το ερωτηματολόγιο που έχεις μπροστά σου είναι ανώνυμο και οι απαντήσεις σ' αυτό θα παραμείνουν απόλυτα εμπιστευτικές.

Μην ξεχνάς ότι αν εσύ ο ίδιος δεν μας δώσεις τις πληροφορίες που σε αφορούν, κανείς άλλος δεν θα το κάνει!

Σ' ευχαριστούμε για την συνεργασία σου.

Μετά από την εισαγωγική σελίδα, στο κυρίως σώμα του ερωτηματολογίου πρέπει να προσέχουμε τα εξής: 1. *Εντύπωση ευκολίας.* Το ερωτηματολόγιο πρέπει εκτός από το να είναι, να δείχνει και εύκολο στην συμπλήρωση του. Πρέπει να είναι άνετο, να υπάρχει δηλαδή κενό διάστημα ανάμεσα στις ερωτήσεις, να είναι ευανάγνωστο και ο τρόπος απάντησης να είναι κατανοητός: για παράδειγμα, «βάλτε σε κύκλο μια απάντηση». Μην ξεχνάτε να υπενθυμίζετε σε κάθε σελίδα ότι υπάρχει επόμενη: «Συνέχεια στην επόμενη σελίδα». 2. *Συνητή χρήση διαφορετικών γραμματοσειρών και χρωμάτων.* Η σύγχρονη τεχνολογία επιτρέπει την χρήση πολλών διαφορετικών τύπων γραμμάτων και χρωμάτων. Πολλοί νεότευκτοι ερευνητές έχουν την τάση να χρησιμοποιούν υπερβολικά αυτές τις δυνατότητες των σύγχρονων επεξεργαστών κειμένων και να φτιάχνουν ερωτηματολόγια που μοιάζουν με διαφημιστικά έντυπα... Αν και, εκ πρώτης όψευς, αυτό γίνεται για να διευκολύνει τους συμμετέχοντες μπορεί να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα: πολλά οπτικά ερεθίσματα μπορεί να κουράσουν το «μάτι» του συμμετέχοντα και να επιφέρουν τελικά σύγχυση. Πολλοί μάλιστα ερευνητές θα θεωρήσουν ότι η ύπαρξη ή όχι τέτοιων τρυκ είναι τελικά πειραματική συνθήκη: αλλιώς θα απαντούσαν οι συμμετέχοντες εάν δεν υπήρχαν. Από την άλλη πλευρά, λογική χρήση των παραπάνω μπορεί να διευκολύνει πραγματικά τον συμμετέχοντα: ωραίοι πίνακες, χρωματιστές σελίδες για να ξεχωρίζουν τα διάφορα μέρη του ερωτηματολογίου και τονισμός των «σημείων» για κάθε ερώτηση... Ειδικά οι χρωματιστές σελίδες μπορεί να χρησιμεύσουν και για την κατάδειξη κατευθύνσεων που πρέπει να πάρει ο συμμετέχων σε περίπτωση που απαντά με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο σε κάποια κρίσιμη ερώτηση: Έχετε παιδιά; Εάν ΝΑΙ συνεχίστε στις πορτοκαλί σελίδες Εάν ΟΧΙ συνεχίστε στις γαλάζιες σελίδες... 3. *Προσεγμένη δομή του ερωτηματολογίου.* Όπως και στην συνέντευξη, καλό θα ήταν να βάλετε τις εύκολες ερωτήσεις στην αρχή, τις δύσκολες ερωτήσεις στην μέση και μερικές εύκολες (τα δημογραφικά κυρίως) στο τέλος. Έτσι, εξασφαλίζετε μια άνεση του συμμετέχοντα και κυρίως «δεσμεύετε» την θέληση του για να συνεχίσει και να το τελειώσει. 4. *Η τελευταία σημείωση.* Στο τέλος, καλό θα ήταν να υπενθυμίσουμε στον συμμετέχοντα να κοιτάξει τις προηγούμενες σελίδες μήπως έχει ξεχάσει τίποτα και να τον ευχαριστήσουμε ακόμη μια φορά.

5.5.3. Υλοποίηση ερωτηματολογίου III: ειδικά θέματα...

5.5.3.1. Ανωθυμία ή επωθυμία;

Δεν θα μπορούσαμε να αγγίξουμε αυτό το θέμα εάν δεν αναφερθούμε σε θέματα δεοντολογίας. Είναι γνωστό από προηγούμενες παραγράφους ότι η άρνηση συμμετοχής των συμμετεχόντων πρέπει να είναι διασφαλισμένη τόσο έμμεσα όσο και άμεσα. Η ανωθυμία είναι από την μια πλευρά, ο καλύτερος τρόπος για να διασφαλιστεί αυτό το δικαίωμα του συμμετέχοντα αλλά από την άλλη, μπορεί να αποδειχθεί κόλαφος στον ερευνητή: κάθε συμμετέχων μπορεί να δώσει λευκό ή τυχαίο ερωτηματολόγιο χωρίς να υφίσταται κάποια «συνέπεια». Η επωθυμία, σαν αντίποδας της ανωθυμίας, έχει μεν το πλεονέκτημα ότι κάθε συμμετέχων φέρει «την ευθύνη της γνώμης» του αλλά και το μειονέκτημα ότι στα περισσότερα ερωτηματολόγια είναι πολύ εύκολο να βρεθούν οι απαντήσεις που θα ευχαριστήσουν τους... ιθύνοντες άρα θα πάρουμε απλά συμβατικές απαντήσεις. Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι πως θα προσεγγίσουμε καλύτερα την αλήθεια; Μέσα από την ανωθυμία ή μέσα από την επωθυμία; Η πανεπιστημιακή εμπειρία προτείνει την ανωθυμία ως πάγια τακτική αλλά όχι και ως πανάκεια, η έρευνα αγοράς μάλλον τείνει προς την επωθυμία για να καταρτίζει πελατολόγια... κτλ.

Το αρχικό ερώτημα που θέσαμε ίσως δεν λύνεται με αυτές τις προϋποθέσεις... Η λέξη κλειδί σ'αυτήν την περίπτωση είναι *εμπιστοσύνη*: εάν ο συμμετέχων δεν εμπιστεύεται τον φορέα της έρευνας, τότε, πολύ απλά, δεν πρόκειται να απαντήσει όπως θα ήθελε είτε αποκρύπτοντας στοιχεία είτε δίνοντας λανθασμένα στοιχεία και αυτό ανεξάρτητα από την ανωθυμία ή την επωθυμία του ερωτηματολογίου... Ακόμα και σε έρευνες αγοράς όπου θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι ερωτήσεις είναι ανώδυνες, κανείς δεν θέλει μετά να «βομβαρδίζεται» με ενοχλητική εμπορική αλληλογραφία προσφορών... Σε πιο «επώδυνες» ερωτήσεις, όπως η μέτρηση στάσεων, εάν δεν υπάρχει εμπιστοσύνη τότε φθάνουμε σε αρνήσεις συμμετοχής ιδιαίτερα έντονες που μπορεί να προκαλέσουν μικρές «επαναστάσεις» βασιζόμενες στο φόβο μελλοντικής χρήσης μιας τέτοιας καταγραφής⁶⁶...

Πως μπορεί να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη; Είναι πολύ δύσκολο από την στιγμή που ο εντολέας της έρευνας έχει σχέση εξουσίας με τους συμμετέχοντες... Τις περισσότερες φορές, οι εντολείς ερευνών προσλαμβάνουν κάποιον άλλο φορέα κύρους (Πανεπιστήμια, ινστιτούτα, κέντρα ερευνών ή καταξιωμένες εταιρίες) που αναλαμβάνει να κάνει τον ενδιάμεσο: έτσι η εμπιστοσύνη αφορά τον τελευταίο και όχι τον πρώτο που ούτως ή άλλως δεν μπορεί να παίξει αυτό τον ρόλο.

5.5.3.2. Η μάχη ενάντια στο τυχαίο.

Σε κάθε ερωτηματολόγιο υπάρχει πάντα η υποψία ότι οι απαντήσεις που παίρνουμε είναι τυχαίες; μήπως οι ερωτήσεις που κάναμε δεν ήταν καλές; μήπως δεν δώσαμε επαρκείς οδηγίες; μήπως ήταν πολύ κουραστικό; μήπως ήταν προσβλητικό; ή, τελικά, μήπως δεν τους ενδιέφερε καθόλου σε σημείο να το αγνοήσουν;

Τι είναι αυτό που κάνει τους συμμετέχοντες να «κάνουν ότι συμπληρώνουν» ένα ερωτηματολόγιο ενώ, κατά βάση, συμπληρώνουν τυχαία; Θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε κάποιους λόγους⁶⁷: 1. Οι σχέσεις εξουσίας. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο εχθρό του ερωτηματολογίου σε σημείο που όταν υπάρχουν μερικοί προτιμούν τις συνεντεύξεις διότι προσφέρουν προσωπική επαφή με τους συμμετέχοντες. Ακόμα και ομάδες όπως οι στρατιώτες μπορούν να υποχρεωθούν να συμπληρώσουν ερωτηματολόγια που ουσιαστικά είναι άχρηστα... Στην πραγματικότητα αυτό το γεγονός αποτελεί ένδειξη παραίτησης των συμμετεχόντων λόγω της αίσθησης τους ότι τους κοροϊδεύουν και τίποτα δεν πρόκειται να αλλάξει: το μόνο φάρμακο είναι η απομάκρυνση του φορέα της εξουσίας και η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης που αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο. 2. Η...συμπάθεια προς την έρευνα. Πρόκειται για την

⁶⁶ Τύπου «φακελώματος»...

⁶⁷ Με δεδομένο βέβαια ότι το ερωτηματολόγιο είναι επαρκές και καλοστημένο...

ευρέως διαδεδομένη πίστη των συμμετεχόντων ότι η...επιστήμη είναι σοβαρή και οι έρευνες που διάγουν οι ερευνητές πρέπει να είναι ενδιαφέρουσες διότι έχουν σκοπό να βελτιώσουν την ζωή τους άρα αυτοί δεν πρέπει να δείξουν πόσο λίγο τους ενδιαφέρει... Δυστυχώς, σε τέτοιες περιπτώσεις, οι συμμετέχοντες δέχονται το ερωτηματολόγιο με «ενδιαφέρον», το συμπληρώνουν με «ζήλο» και το επιστρέφουν με τα «καλύτερα λόγια»... Φυσικά, μετά, ο ερευνητής θα βρεθεί μπροστά σε ένα δυσερμήνευτο συνοθύλευμα από απόψεις χωρίς συνοχή ενώ οι υποθέσεις θα έχουν πάει περίπατο. Το μόνο φάρμακο είναι είτε να απευθύνουμε το ερωτηματολόγιο σε δείγματα που ξέρουμε πως τους ενδιαφέρει είτε να προσπαθήσουμε να το καταστήσουμε ενδιαφέρον με βάση την παρουσίαση του ή την έξυπνη διατύπωση των ερωτήσεων. 3. Η παράλειψη του ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ (ΔΞ/ΔΑ). Δυστυχώς, σε κλειστές ερωτήσεις, πολλοί ερευνητές παραλείπουν την απάντηση ΔΑ/ΔΞ: αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι συμμετέχοντες να σημειώνουν οτιδήποτε εφόσον δεν μπορούν να βρουν την απάντηση που τους ενδιαφέρει...Εντούτοις, πολλές απαντήσεις ΔΞ/ΔΑ μπορούν να είναι ένδειξη κακής ερώτησης: πολύ προσωπικό στοιχείο, υβριστική ή φανερά επιθετική διατύπωση, «επικίνδυνη» ερώτηση κτλ.

Επίλογος

Στον επίλογο αυτού του κεφαλαίου όπου θίγονται οι δύο πιο δημοφιλείς τεχνικές συλλογής δεδομένων της κοινωνικής ψυχολογίας, πρέπει να αναφέρουμε ότι οι συνεισφορές διάφορων μελετητών είναι πολύ σημαντικές και, πραγματικά, οι «ανακριτικές» τεχνικές μπαίνουν στον 21ο αιώνα με εμφανή τα σημάδια της τελειοποίησης και της εμπειρίας. Όμως, όπως οι ερευνητές προτιμούν αυτές τις τεχνικές, παράλληλα και οι συμμετέχοντες «εθίζονται» σε αυτές και εξοικειώνονται στο να απαντούν ερωτήσεις: σήμερα, με την εξάπλωση των πάσης φύσεως ερευνών (εμπορικές, αγοράς, δημοσκοπήσεων κτλ), ο «καθημερινός» άνθρωπος έχει συμμετάσχει τουλάχιστον μια φορά στη ζωή του σε κάποια έρευνα τέτοιου τύπου... Έτσι, πλέον η κοινωνική πραγματικότητα εμπεριέχει την συνέντευξη ή το ερωτηματολόγιο όπου θα ζητηθεί η γνώμη των συμμετεχόντων και οι «ειδικοί» θα την επεξεργαστούν για να διαδώσουν τα αποτελέσματα... Σήμερα λοιπόν η ευθύνη των κοινωνικών ψυχολόγων είναι μεγαλύτερη από ποτέ: οι κοινωνικές δομές μπορούν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις που καταδεικνύουν τις αρνητικές πλευρές και προάγουν τις θετικές όψεις σε «καυτά» θέματα επικαιρότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abric, J.C. (1994) (éd) <i>Pratiques sociales et représentations</i> , Paris : PUF.
Baker, T.L. (1988) <i>Doing Social Research</i> , New York : McGraw-Hill.
Burgess, R.G. (1983) <i>Experiencing comprehensive education : a study of comprehensive education</i> , London : Methuen.
Chauchat, H.(1985) <i>L'enquête en Psychosociologie</i> , Paris : PUF.
Cliff, D.R., Sparks G., Gibs G.R. (1994) <i>Looking for work at Kirkless : a study of the experience of unemployment in Kirkless MBC</i> . W.Yorks : Policy and Performance Review Unit, Kirkless MBC.
Guttman, L. (1944) A basis for scaling qualitative data, <i>American Sociological Review</i> , 9, 139-50.
Korn, J.H. (1997) <i>Illusions of reality: A history of deception in social psychology</i> . New York: State University of New York Press.
Likert, R. (1932) A technique for the measurement of attitudes, <i>Archives of Psychology</i> , No 140.
Osgood, C.E., Suci, C.J. & Tannenbaum, P.H. (1957) <i>The measurement of meaning</i> , Urbana Ill : University of Illinois Press.
Pagès, M. (1965) <i>L'orientation non-directive en Psychothérapie et en Psychologie Sociale</i> , Paris : Dunod.
Payne, S.L. (1980) <i>The art of asking questions</i> , Princeton NJ : Princeton University Press.
Porter, E.M. (1950) <i>Introduction to the therapeutic counseling</i> , Boston : Houghton Mifflin.
Powney, J. & Watts, M. (1987) <i>Interviewing in educational research</i> , London : Routledge & Kegan Paul.
Rogers, C.R. (1945) The non-directive methode as a technique for a social research, <i>American Journal of Sociology</i> , 50, 279-83.

Rust, J. & Golomboc, S. (1989) <i>Modern Psychometrics : the science of psychological assessment</i> , London : Routledge.
Stewart, D.W. & Shamdasani, P.N. (1990) <i>Focus Groups</i> , London : Sage.
Thurstone, L.L. & Chave, E.J. (1929) <i>The measurement of attitude</i> , Chicago : University of Chicago Press.
Whyte, W.F.(1984) <i>Learning from the field : a guide from experience</i> . London : Sage.
Παπαστάμου Σ. & κατερέλος, Γ. (1998-1999-2000) <i>Η ψυχοκοινωνική αξιολόγηση των νεοσυλλέκτων, Έρευνα για λογαριασμό ΥΠΕΘΑ (συνεχίζεται)</i> .
Παπαστάμου. Σ(1989). <i>Ψυχολογιοποίηση, Αθήνα</i> ΞΟδυσσέας.